

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1203- 1229

İlmi Biyografi Kaynağı Olarak Murtaẓâ ez-Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l-Muhtaş*'ı

Al-Mu'jam Al-Muhtaş Of Murtaẓâ Al-Zabîdî As A Scientific Biographical Resource

Ahmet Eşer

Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadîs Anabilim Dalı
Res. Assist., PhD, Balıkesir University, Faculty of Theology Department of Hadîth
Balıkesir, Turkey
ahmet_esher@hotmail.com orcid.org/0000-0003-4948-8337

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 16 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 13 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1203- 1229

Cite as / Atıf: Eşer, Ahmet. "İlmi Biyografi Kaynağı Olarak Murtaẓâ ez-Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l-Muhtaş*'ı [*Al-Mu'jam Al-Muhtaş Of Murtaẓâ Al-Zabîdî As A Scientific Biographical Resource*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 25/3 (Aralık 2021): 1203- 1229. <https://doi.org/10.18505/cuid.983661>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Al-Mu'jam Al-Muḥtaş Of Murtaḏā Al-Zabīdī As A Scientific Biographical Resource

Abstract: In this article which aims to reveal the scientific biography of Zabīdī, his ulema network and intellectual relations. *Al-Mu'jam Al-muḥtaş* of Murtaḏā Al-Zabīdī (d. 1205/1791) in which a scholar recorded his teachers, the books that he obtained the right to narrate during his education life and the chain of transmission from his teachers to the author, is one of the important representatives of the mu'jam genres in 12th/18th century. It can be said that the mu'jam that Zabīdī wrote to record the important people in his life, goes beyond the standard mu'jam with its compilation style, sources, diversity of biographers and anecdotes about the writing activity of the period. Based on Zabīdī's teachers, students and contemporaries, their origins, specialization and profession, the dates of their deaths, the dates of his encounters with them, the extent of his friendships, the dated rihle route, the lecture places and the books he taught, a panorama about the mu'jam will be drawn. The mu'jam, which includes 635 biographies, has a wide range of written and oral sources, especially ijazat and samā sources. Zabīdī's correspondence with scholars from different regions, taqrīz/appreciation written for his famous books and poems belonging to scholars of the period are among these sources. Numerous taqrīzs on his *Tāj al-'Arūs* and *Sharḥ Al-Iḥyā's* point to their fame at that time, while Mu'jam, which has the appearance of an independent poetry anthology due to the poems that reach tens of pages, reveals his unknown poetic side. On the other hand, some couplets recorded in Persian and Turkish show his knowledge of these languages. Zabīdī is a versatile personality who lived in different geographies such as India, Yemen and Egypt and met many scholars there. Rihles in different regions of Yemen such as Zabid, Moravia and Mocha, as well as inside Egypt, including Damietta, Raşıt, Fuwwah and Asyut, show that Zabīdī traveled frequently for the sake of knowledge. Egypt, where he went in 1167 (1753) with the advice of his teacher *al-Aydarūs* and spent thirty-eight years of his life, has an important place in his scientific adventure. Recording sufis, merchants and janitors as well as famous people from different fields such as poets, jurists and muḥaddis in biographies reflects Zabīdī's extensive contact reaching various segments of society through the aforementioned rihles. While Zabīdī was obtaining knowledge through both these journeys and ijazat, he also gave ratification/ijazat to the students who came to him. While he prefers ijazat of al-musalsal bil awwaliyyah and Al-Awail Şaḥīḥ/al-Kutub al-Sittah for those who come to him for short periods of time on the occasion of pilgrimage, but on the other hand he gave ijazat of Şaḥīḥ al-Bukhari, Şamail Tirmidhi, Sharḥ Al-Iḥyā and Al-Amali for his long-term students. Lessons, both open to the public in mosques and with more private groups at home, were held in informal rather than systematic/formal style like in the madrasah. The books that Zabīdī received the right to transmit through his rihles are listed below under the "textbooks" heading. When a book is mentioned in whichever biography, it can be implicitly considered the person has the elevated chain of transmission of the book. Similarly, it can be revealed in which region and by whom transmits the short chain of a book. This reveals the unknown aspects of regional and temporal writing style. On the other hand, it is possible to find other traces of the background of writing and representation/taqrir through the mu'jam. For instance, a book was sometimes typed as a result of the students' compilation of lecture notes of their masters, sometimes when a person obtained a book he needed and he abbreviated important parts and copied a special copy for himself or a student could only get permission for giving lectures after he had written a book. The mu'jam includes besides of Zabīdī's books, the books written by the biographers in the form of "he has many books" or by mentioning the name directly. Even the recording of details such as the reason for writing, date and content information reveals the unknown aspects of the book writing style of the period. Ultimately, the importance of mu'jam, which was written as the result of a life spent with learning, although it is not well known in terms of genre; is to mention the biographical information collected from many different secondary sources, compiled as a result of long effort, such as history and tabaqat-tarajim about the scientific life of the author together with their evidences. Therefore, these kinds of books, that are mostly written by the author himself or his close

student, in which the teacher constitutes its main element, is a primary source in the determination of the biographical information of the author, as well as the book and isnad, deserve to be examined separately because of their potential to shed light on the unknown aspects of the hadith history and literature of the later period.

Keywords: Ḥadīth, Murtaḏā Al-Zabīdī, Al-Mu'jam Al-Muhtaş, Intellectual Biography, Scientific Travels, Network

İlmi Biyografi Kaynağı Olarak Murtaḏā ez-Zebīdī'nin el-Mu'cemü'l-Muhtaş'ı

Öz: Zebīdī'nin ilmî biyografisini ortaya koymayı hedefleyen bu makalede, onun ulema ağı ve entelektüel ilişkileri incelenecektir. Murtaḏā Zebīdī'nin (öl. 1205/1791) *el-Mu'cemü'l-muhtaş'ı*; bir ilim adamının, hocalarını ve tahsil hayatı boyunca elde ettiği eserleri, hocalarından müellifine varan isnad zinciriyle kaydettiği mu'cem türü eserlerin 12./18. asırdaki önemli temsilcilerinden birisidir. Yaşamında iz bırakan kişileri kaydetmek üzere kaleme alınan mu'ceminin; telif üslubu, kaynakları, biyografi sahiplerinin çeşitliliği ve telif hareketliliğine dair sunduğu anekdotlarla standart mu'cem telifinin ötesi geçtiği söylenebilir. Bu eserden hareketle biyografi sahiplerinin hoca, talebe ve muasır oluşu, kökenleri, ihtisası ve mesleği, vefat tarihleri ile müellif Zebīdī'nin bunlarla karşılaşma tarihleri, dostluklarının boyutu, tarihli rihle rotası, ders mekânları ve okuttuğu eserlere dair bir panorama çizilecektir. İcazet ve sema kaynakları başta olmak üzere 635 biyografinin incelendiği eserin oldukça geniş bir yelpazeye sahip yazılı ve sözlü kaynakları bulunmaktadır. Zebīdī'nin farklı coğrafyadaki ilim adamlarıyla yazışmaları, meşhur kitaplarına yazılan takrizler ve dönemin ilim adamlarına ait şiirler de bu kaynaklar arasındadır. Onun *Tâcu'l-arûs* ve *Şerhu'l-İhyâ'sı* üzerine kaleme alınan çok sayıda takriz, bu teliflerin o dönemki şöhretine işaret ederken müstakil şiir antolojisi görünümündeki mu'cemde yer yer onlarca sayfayı bulan şiirler ise onun çok bilinmeyen şairlik yönünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Farsça ve Türkçe kaydedilen bazı beyitler ise onun bu dillere vukûfunu göstermektedir. Zebīdī; Hindistan, Yemen ve Mısır gibi farklı coğrafyalarda hayat sürmüş ve buralarda pek çok ilim adamıyla karşılaşmış çok yönlü bir şahsiyettir. Zebīdī, Murâvia ve Muhâ gibi Yemen'in farklı bölgeleri ile Dimyât, Reşîd, Fuvve ve Asyûd dâhil Mısır içi rihleleri, Zebīdī'nin ilim uğrunda sık sık seyahatler yaptığını göstermektedir. Hocası Ayderûs'un tavsiyesiyle 1167'de (1753) gittiği ve hayatının otuz sekiz yılını geçirdiği Mısır ise onun ilim serüveninde önemli bir yere sahiptir. Biyografilere şair/edîb, fakîh ve muhaddis gibi farklı sahalarda meşhur kişilerin yanı sıra sûfi, tüccar ve hademelerin kaydedilmesi; mezkûr rihleleri vasıtasıyla Zebīdī'nin toplumun çeşitli kesimlerine ulaşan geniş irtibatını yansıtmaktadır. Zebīdī, bir taraftan hem bu yolculukları hem de icazetler vasıtasıyla ilim elde ederken diğer taraftan kendisine gelen talebelere icazet vermektedir. O, hac yolculuğu vesilesiyle kısa süreli de olsa kendisine uğrayanlara teberrüken *müsel sel bi'l-evveliyye* ve *Evâilü's-Şaḥîḥ/Kütüb-i Sitte* icazetleri verirken uzun süreli okumalarda ise *Şaḥîḥü'l-Buḥârî*, *eş-Şemâil*, *İhyâ Şerhi* ve *Emâlf* tedrisini/icazetini tercih etmektedir. Câmilerde icra edilen dersler genellikle halka açıkken evlerde daha özel gruplarla ders takrir edilse de bütün bu mekânlar medrese tarzı sistemli/resmi olmaktan ziyade gayr-i resmi hüviyettir. Zebīdī'nin rihleleri vasıtasıyla rivayet hakkını aldığı eserler, aşağıda "ders eserleri" başlığında listelenmiştir. Bir çalışma hangi biyografide zikrediliyorsa bu, zımnen ilgili çalışmanın âlf isnadının o kişide olduğuna işaret sayılabilir. Böylelikle bir eserin âlf isnadının nerede ve kim üzerinden devam ettiği yani tedavülü ortaya konabilir. Bu ise bölgesel ve zamana bağlı telif hareketliliğinin kapısını aralamaktadır. Diğer taraftan yine mu'cem üzerinden telif ve takririn arka planına dair başka izler de bulmak mümkündür. Örneğin bir telifin bazen talebelerin üstadlarının ders takrirlerini cem etmesi sonucunda meydana geldiği, kimi zaman da kişi ihtiyaç duyduğu bir kitabı elde ettiğinde önemli yerlerini ihtisar ederek kendine özel nüsha oluşturduğu ya da mütehasıs bir talebe ancak eser telif ettikten sonra üstadlarından ders takrir izni alabildiği gibi bilgiler bunlardandır. Benzer şekilde Zebīdī'nin kendi eserlerinin yanı sıra biyografi sahiplerinin kaleme aldığı çalışmalara, "birçok telifi var" formunda genel veya doğrudan

1206 | Ahmet Eşer. İlmî Biyografi Kaynağı Olarak Murtaẓâ ez-Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l...*

eser ismi zikredilmek suretiyle özel olarak yer verilmektedir. Hatta bunların telif gerekçesi, tarihi ve muhteva bilgisi gibi ayrıntılar da kaydedilmesi dönemin telifinin bilinmeyen yönlerini ortaya koymaktadır. Nihayetinde tür itibarıyla çok tanınmasa da ilimle geçen bir ömrün hâsılası olarak kaleme alınan mu'cemin önemi; müellifine ilmî hayatına dair tarih, tabakâterâcîm ve hatırat gibi ikinci el birçok farklı kaynaktan uzun uğraşlar sonucu derlenen biyografik bilgileri bir arada delilleriyle zikretmesidir. Dolayısıyla çoğu zaman müellifin kendisi veya yakın talebesi tarafından yazılan bu nevi eserler; ana unsurunu oluşturan hoca, kitap ve isnadın yanı sıra yazarının biyografik bilgilerinin tespitinde birinci el kaynak mesabesinde olup müteahhirün dönem hadis tarihi ve edebiyatını bilinmeyen yönlerine ışık tutma potansiyelinden ötürü müstakil olarak incelenmeyi hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, Murtaẓâ ez-Zebîdî, el-Mu'cemü'l-Muhtaş, Entelektüel Biyografi, Rihle, Network

Giriş

Hadis edebiyatında tasnif döneminden sonra kitap naklinin yaygınlaştığı evrede bir ilim adamı, tahsil hayatı boyunca elde ettiği eserleri, hocalarından müellifine varan isnad zinciriyle kaydetmeye başlamış ve mu'cem türü teşekkül etmiştir. Yoğun kullanımına göre *meşyeha*, *sebet*, *fehrese* ve *bernamec* gibi isimlerle de anılan bu türdeki çalışmaların ana malzemesini eser, hoca ve isnadlar oluşturmaktadır.¹ Erken dönemde Taberânî'nin (öl. 360/971) üç mu'cemiyle² şöhret kazanan literatür, mu'cemü'l-hadis şeklinde nitelenebilecek rivayet ağırlıklıydı. Tasnif dönemi sonrası kitap naklinin yaygınlaşmasıyla birlikte zamanla mu'cemü's-şüyûh tarzına dönüşen ve genelde eser veya hoca esaslı kaleme alınan bu nevi,³ İbn Hayr'ın (öl. 575/1179) *Fehrese'si*⁴ ve İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *el-Mecmaü'l-müesses'si* ile *el-Mu'cemü'l-müfehres'si* gibi telifleriyle şöhret kazanmıştır.⁵ Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l-muhtaş*'ı ise bu türün 12./18. asırdaki önemli temsilcilerindendir.⁶

Hindistan, Yemen ve Mısır gibi farklı coğrafyalarda hayat süren Zebîdî'nin mezkûr çalışmasının bu makaleye konu olmasının sebebi; hocaları, arkadaşları ve talebeleri üzerinden ulema ağını ortaya koymaktır. Bu kapsamda söz konusu mu'cemin muhtevasından hareketle

¹ Mehmet Eren, "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyeha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 19-28. İbrahim Hatiboğlu, "Mu'cem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/345-346; Mehmet Yaşar Kandemir, "Fehrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297-279.

² Mahmut Taşkın, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî'nin el-Mu'cemü's-sağır'ı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003) 60-124. Abdülkadir Palabıyık, "Taberânî ve el-Mu'cemü's-sağır Adlı Eseri", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 199-203; Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/310-312.

³ Tasnif döneminin ardından kitap naklinin yaygınlaştığı aşamada hadis rivayetinin mahiyetini mu'cem-fehrese literatürü üzerinden sorgulayan bir araştırma için bk. Garrett A. Davidson, *Carrying on the Tradition: A Social and Intellectual History of Hadith Transmission across a Thousand Years* (Boston: Brill, 2020), 241-254.

⁴ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si", *Milel ve Nihal* 12/1 (2015), 35-54; Juan Manuel Vizcaino Plaza, *La Fahrâsa de Ibn Jayr* (Madrid: CSIC, 2002), 33-77 ("İbn Jayr y Su Fahrâsa").

⁵ Abdülazîz el-Ehvânî, "Kütübü berâmicî'l-ulemâ fi'l-Endelüs", *Mecelletü Mahedi Mahtûtâtî'l-Arabiyye* 1/1 (1955), 91-120; a.mlf., "Endülüslü'teki Ulemâ Bernâmecelerine Dair Kitaplar", trc. Mehmet Sait Toprak, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2004), 201-236.

⁶ Zebîdî'nin de dâhil olduğu bu literatürü hicri takvime göre kronolojik listeleyen iki çalışma için bk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî, *Mu'cemü'l-meâcîm ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2002) 4 cilt; Şabân Abdülazîz Halife, *Fehârisü's-şuyûh inde ulemâ'l-müslimîn* (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2010).

biyografi sahiplerinin hoca, talebe ve muasırları, kökenleri, karşılaşma tarihleri, dostluklarının boyutu, ihtisası ve mesleği ile vefat tarihlerinden hareketle bir panorama çizilecektir. Zebîdî'ye gelen ve ondan giden mektup, şiir, icazet ve takriz benzeri yazışmalar onun bölgelerarası iletişiminin boyutlarını ortaya koyacağı gibi kendisinin veya biyografi sahibinin telifleri ve derslerinde okuttuğu eserler ise dönemin telif hareketliliğinin arka planını aralayacaktır.⁷ Yine bu sayede müellifin rihle haritasının çıkarılması ve derslerde okuttuğu eserler üzerinden fehresesinin inşa denemesi de mümkündür. Böylece ilimle geçen bir ömrün hâsılası olarak kaleme alınan mu'cemlerin bir ilim adamının entelektüel biyografisinin oluşumuna katkısı⁸ yakından görülecektir.

Zebîdî ve mu'cemine dair literatüre temas etmek, bir bakıma konuya gösterilen ilgiyi yansıtabilir. Bu çerçevede Abdülhay el-Kettânî (öl. 1382/1962), *Fihrisü'l-fehâris*'te (1982) Zebîdî'nin tam ismi, rihleleri ve ilmi hayatını içeren hal tercümesiyle başladıktan sonra ulemanın kendisiyle ilgili görüşleri, hocaları ve eserlerinin listesini kapsayan *el-Mu'cemü's-şâğîr*'ine yer vermektedir.⁹ Stefan Reichmuth'un *The World of Murtađā al-Zabîdî (1732-91), Life, Networks and Writings* (2009) adlı eseri ise Zebîdî'nin hayatı, şahsî ve ilmî ilişkileri ve teliflerini konu edinen zengin içerikli bir çalışmadır.¹⁰ Eserin *el-Mu'cemü'l-muhtaş*a odaklanan üçüncü bölümü,¹¹ ayrıntılı tablo ve haritalarıyla mu'cemin zengin içeriğinden hareketle Zebîdî'nin çok yönlü ilmi şahsiyeti ve geniş ulema ağını ortaya koymaktadır. Bu makale ise mezkûr literatürden mu'cemin kaynaklarını delillendirmesi, rihle mekânlarını tarihleriyle göstermesi, eser telif sebeplerini zikretmesi, ders mekânları ve okuttuğu eserleri listelemesi bakımından farklılaşmaktadır.

1. Mu'cemin Kaynakları

Zebîdî'nin mu'ceminin kaynakları, yazılı ve sözlü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sözlü kaynaklar, ikameti esnasında veya rihleleri sonucunda görüştüğü kişilerden doğrudan elde ettiği bilgilerdir. Örneğin "bana söylediği üzere", "bana haber verdi" ve "doğum tarihini sordum" şeklinde¹² doğrudan şifâhî bilgiye işaret eden ifadeler bunlardandır. Benzer şekilde "kendisinden kabilesinin nesebi hakkında bilgi aldım"¹³ ve "mezkûr şahıs, hemşerilerinin biyografileriyle alakalı yardımcı oldu"¹⁴ ibareleri ise ilk bakışta dolaylı gibi gözükse de siyak-

⁷ Bilginin dolaşımını ifade eden telif hareketliliği hakkında klasikleşen bir araştırma için bk. Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1992).

⁸ Tabakât-terâcimle beraber otobiyografi kaynağı olarak değerlendirilen bernâmecin ve fehresenin, biyografi yazınının özel bir zaman dilimi ve coğrafyada teşekkül eden alt türü olarak kabul edildiği vurgusu için bk. Dwight F. Reynolds (ed.), *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (Londra: Berkeley-Los Angeles: California Üniversitesi Yayınları, 2001), 38.

⁹ Murtażâ ez-Zebîdî'nin geniş biyografisi ve eserleri için bk. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâlat*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 1/526-543 (Zebîdî); Suat Yıldırım, "Muhammed Murtađâ ez-Zebîdî (Hayatı ve Eserleri)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 21-52; A. Yaşar Koçak, "el-Murtađâ ez-Zebîdî. Tâcu'l-Arûs Müellifi", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/6 (2002), 101-114.

¹⁰ Stefan Reichmuth, *The World of Murtađā al-Zabîdî (1732-91), Life, Networks and Writings* (Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2009), 1-148.

¹¹ Reichmuth, *The World of Murtađā al-Zabîdî*, 149-222 [Personal Network and Sentimental Memory: Zabîdî's Autobiographical Lexicon (Mu'jam)]. Ayrıca bk. a.mlf., "Murtađā az-Zabîdî (d. 1791) in Biographical and Autobiographical Accounts. Glimpses of Islamic Scholarship in the 18th Century", *Die Welt Des Islams* 39/1 (1999), 64-102.

¹² İfadeler için sırasıyla bk. Muhammed Murtażâ ez-Zebîdî, *el-Mu'cemü'l-muhtas*, thk. Nizâm Muhammed Sâlih Yakûbî-Muhammed b. Nâsır el-Acemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006), 80, 135/275, 326 (no: 42, 100/286, 306). Makale boyunca eserin bu baskısına, kısaca *Mu'cem* künyesiyle atıf yapılacaktır.

¹³ Zebîdî, *Mu'cem*, 226 (no: 224).

¹⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 144 (no: 115).

sibakı incelendiğinde biyografi sahiplerinden sözlü olarak istifade ettiğini göstermektedir. Nitekim örneğin Zebîdî, *Fethü bâbi'l-mürüvveh bi-zikri ricâli fuvve* adlı risalesini, bu şekildeki dolaylı şifahi bilgilerden yola çıkarak kaleme almıştır.¹⁵ Zebîdî'nin yazılı kaynakları ise sema ve tıbak kayıtları başta olmak üzere yazışmaları sonucu elde ettiği mektuplar, icazetler, istid'âlar, takrizler ve şiirlerdir. Müstakil eserler ve tuttuğu notlar gibi yazılı kaynaklarının yanı sıra hafızasından aktardığı bazı bilgiler de mevcuttur. Bunları şu şekilde inceleyebiliriz:

1.1. Semâ-tıbak kayıtları: Semâ ve tıbak kayıtları bakımından oldukça zengin olan hatta birçok biyografinin bu kayıtlardan elde edildiğini gösteren ipuçları mevcuttur. Bunlar; onun biyografi sahipleriyle karşılaşma tarihlerini günü gününe kaydetmesinin yanı sıra ders mekânı, ders kitabı, ders tarihi ve katılımcıların listesi gibi bilgilerdir. "Tabaka/tıbak kaydında ismini bu şekilde buldum",¹⁶ "...kendisine okuttuğum/semâ ettiği kitapların daha fazlası semâ katibinin notlarında mevcuttur",¹⁷ "bu şahıs, daha önce Ahmed b. Ahmed el-Âmirî'ye dair tarihi ve meclise dair bilgilerin verildiği sema kaydında yer alan eserleri benden işitti",¹⁸ "Muzaffer sokağındaki evimde 1188 Ramazanında Sahih'i 12 mecliste okudu. Sahih'in ikinci kıraati ise cemaatle dört mecliste gerçekleşti, meclisler sabah güneş doğunca başlayıp ikindiye kadar devam ediyordu."¹⁹, "ismi, kâtibü'l-esmâ'da sayıları yüzü aşan tabakada bulunmaktadır."²⁰

1.2. Mektuplar: Zebîdî'nin mu'cemi, ilim yolculukları esnasında yüz yüze karşılaşmalar kadar yukarıda eserinin kaynakları bölümünde kısmen işaret edildiği üzere bir ilim adamının İslam âlemiyle yazışma örnekleriyle doludur. Biyografilerde başta *mürâsele* ve *mükâtebe* olmak üzere *muhâvere* ve *müfâveze* kalıplarıyla belli periyotlarla mektuplaşmaya işaret eden yetmiş kadar anekdot kaydedilmiştir.²¹ Örneğin "her yıl benimle mektuplaşıyor",²² "durumuyla ilgili bilgi veren bir mektup gönderdi"²³ ve "bana her yıl mektupla birlikte hediyeler yolluyor"²⁴ ibareleri bu kapsamdadır. Ayrıca doğrudan mektup metinlerinin hal tercümelelerinde zikredildiği bazı örnekler de mevcuttur.²⁵

Mektupları; icazetler, takrizler ve diğer yazışmalar olmak üzere üç grupta incelemek mümkündür. (1.) Zebîdî, biyografilerde 84 hocadan icazet aldığı²⁶ 125 kişiye ise icazet verdiğini²⁷ kaydetmiştir. Bunlardan yedisi ise karşılıklı icazet alıp verdiği kimselerdir.²⁸ (2.) Benzer şekilde Zebîdî'nin *Elfiyyetü's-sened*inin yanı sıra özellikle *Tâcü'l-arûs/ Kâmus* ve *Şerhu'l-İhyâ'sı* vesilesiyle devrin ulemasının takdir ve taltiflerini kazandığını ifade eden pek çok takriz

¹⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 144 (no: 115).

¹⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 106, 689 (no: 60, 609).

¹⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 105-106 (no: 59).

¹⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 117 (no: 79).

¹⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 532-533 (no: 476).

²⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 608 (no: 565).

²¹ Bazıları için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 91, 112, 117, 179, 188, 191, 245, 398, 598, 674 [mürâsele]; 80, 118, 149, 165, 192, 211, 266, 327, 414, 441, 589, 738 [mükâtebe]; 274, 362 [muhâvere] (no: 47, 65, 77, 164, 175, 178, 254, 345, 552, 604 [mürâsele]; 41, 81, 126, 149, 180, 204, 276, 308, 374, 403, 535, 621 [mükâtebe]; 284, 338 [muhâvere]).

²² Zebîdî, *Mu'cem*, 156 (no: 137).

²³ Zebîdî, *Mu'cem*, 243 (no: 248).

²⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 604 (no: 674).

²⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 66-77 (no: 32), 158-159 (no: 139), 736 (no: 619).

²⁶ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 57, 82, 115, 136, 221, 246, 360, 417, 548, 574, 657, 737 (no: 13, 42, 74, 101, 215, 255, 335, 381, 411, 483, 513, 596, 620).

²⁷ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 80, 112, 121, 140, 159, 205, 234, 266, 328, 404, 445, 535, 589, 636, 660, 692 (no: 41, 65, 85, 108, 140, 194, 235, 276, 311, 353, 405, 477, 535, 581, 601, 616).

²⁸ Bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 165, 185, 186, 300, 367, 518, 750 (no: 149, 172, 174, 289, 340, 454, 634).

kaleme alınmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zebīdī'nin eserleri için 21 takriz kaleme alınırken²⁹ o da başkaları adına 3 takriz yazmıştır.³⁰ (3.) Zebīdī söz konusu takrizlerin yanı sıra bazı mektup,³¹ kaside,³² icazet³³ ve şiir metinlerini³⁴ ise birebir alıntılanmıştır. Nihayetinde bütün bunlar yazışmaları neticesinde elde ettiği yazılı malzemenin kayıt altına alınarak onun irtibatlarını göstermesi ve eserinin kaynaklarına dair vesika olması yönüyle kıymetli olup ilmî biyografisinin oluşumuna dair fikir sunmaktadır. Bu kaynaklar aşağıda incelenecektir.

1.3. İcazetler: Zebīdī'nin talebe ve muasırlarına verdiği mensur ve manzum icazetlerin yanı sıra âlf isnadı sebebiyle bizzat kendisine gelen bazı icazetler de bulunmaktadır. Mesela "Zebīdī'ye hitaben kendisine âlf senedlerimi ihtiva eden bir icazet yazdım"³⁵ ve "arkadaşım Abdülkadir b. Halil el-Medenî, benim adıma kendisinden icazet aldı"³⁶ benzeri ifadeler, onun icazet metinleri elde ettiğini gösteren satırasarı bilgilerdir. Bununla birlikte Zebīdī, manzum³⁷ ve mensur³⁸ bazı icazetlerin metinlerini de mu'cemine kaydetmiştir.³⁹

1.4. İstid'âlar: İcazet talebi anlamında kullanılan istid'âlar da mu'cemin kaynakları arasında yer almaktadır. Zebīdī, Fas'tan kendisine gelen manzum bir istid'â metni⁴⁰ zikretmenin yanı sıra Sinnâr ulemasından kendisine gelen bir istid'â üzerine icazet vermesi⁴¹ ve el yazısıyla gönderdiği istid'â üzerine ise Muhammed b. Ali el-Guryânî'den icazet elde etmesi⁴² de onun aktif istid'â kullanımına dair fikir vermektedir. "İstid'â hâmil Ahmed b. İsa es-Sinnârî'nin biyografisindeki istid'âda, hal tercümesini incelediğimiz bu zata da icazet verdim"⁴³ ve "1183'te üstada ikinci defa mektup yazarak bir grup arkadaşım için de icazet talep ettim (istid'â yazdım)."⁴⁴ benzeri ifadeler de bu yöntemin yoğun kullanımını göstermektedir.

1.5. Takrizler: İslam telif geleneğinde dönemin ulemasının bir esere teveccühünü gösteren en önemli hususlardan birisi o eser üzerine takriz kaleme almaktır. Zebīdī'nin eserlerine yazılan çok sayıda takrizin yanı sıra kendisinin başka eserlere yazdığı takrizler de mu'ceminin kaynakları arasında sayılabilir. Kendisine yazılan takrizler içerisinde *Tâcü'l-arûs*

²⁹ Zebīdī, *Mu'cem*, 189, 192, 195, 197, 341, 350, 412, 422, 428, 482, 489, 530, 546, 556, 575, 599, 693, 750 (no: 176, 181, 183, 185, 326, 330, 369, 385, 386, 445, 446, 475, 481, 499, 513, 554, 617, 634).

³⁰ Zebīdī, *Mu'cem*, 192, 641, 688 (no: 180, 584, 607).

³¹ Örnek mektup metinleri için bk. Zebīdī, *Mu'cem*, 65-66, 158, 736 (no: 32, 139, 619)

³² Zebīdī'yi medih için yazılan bir kasîde için bk. Zebīdī, *Mu'cem*, 98 (no: 54),

³³ Bazı icazet metinleri için bk. Zebīdī, *Mu'cem*, 197, 353, 388, 395, 646, 687, 696 (no: 185, 332, 342, 345, 585, 607, 618)

³⁴ Sayfa numaraları şiirlerin başlangıcını belirtmek üzere bk. Zebīdī, *Mu'cem*, 66, 98, 120, 170, 187, 303, 341, 363, 373, 474, 609, 700 (no: 32, 54, 84, 156, 175, 290, 326, 339, 342, 437, 568, 618). Bazı şiirler onlarca sayfayı bulabilmektedir, bk. Zebīdī, *Mu'cem*, 609-629 (no: 568/20 sayfa); 700-735 (no: 618/35 sayfa).

³⁵ Zebīdī, *Mu'cem*, 79 (no: 38).

³⁶ Zebīdī, *Mu'cem*, 417 (no: 381).

³⁷ Zebīdī, *Mu'cem*, 177-178 (Hizbü'n-Nevevi'ye dair talebesine verdiği manzum bir icazet metni), 395-397 (no: 345).

³⁸ Zebīdī, *Mu'cem*, 197-198 (no: 185), 353-354 (no: 332), 389-390 (no: 342), 687 (no: 607), 696-697 (no: 618).

³⁹ İcazetin gelişimi, mu'cem-fehrese edebiyatıyla ilgisi ve mezkûr yazımın ilmî biyografi kaynağı olduğu (a scholarly curriculum vitae) vurgusu için bk. Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text and Reader-The İjaza in Arabic Manuscripts", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, ed. Yasin Dutton (London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 1995), 123-136 (özellikle 126-127).

⁴⁰ Zebīdī, *Mu'cem*, 328 (no: 309).

⁴¹ Zebīdī, *Mu'cem*, 105-106 (no: 59).

⁴² Zebīdī, *Mu'cem*, 213 (no: 206).

⁴³ Zebīdī, *Mu'cem*, 407 (no: 360).

⁴⁴ Zebīdī, *Mu'cem*, 647 (no: 585).

1.6. Şiir: Mu'cemin önemli ve en sık başvurulan kaynaklarından birisi de şiiirlerdir. Bazen bir divan veya şiiir derlemesi hissi oluşturacak uzunlukta sayfalarca devam eden şiiirlere rastlanmaktadır. Örneğin meşhur dil üstadı Ayderûs'a⁴⁷ ve Adkâvî'ye⁴⁸ ait şiiirler bu kategoridedir. Mu'ceminin kısmî bir antolojisi olduğunu ihsas edecek yoğunluktaki şiiirler, manzum bir reddiye metninden⁴⁹ *el-Menhecû'l-kavîm* isimli ürcûzesinin girişine⁵⁰ veya kitaba düşülen bir beyitten vefat sebebiyle tarih düşürmeye kadar oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunları bizzat kendisi, biyografi sahipleri veya başkaları bu kimseler adına inşâd etmiştir.⁵¹ Diğer taraftan bu şiiirler arasındaki Türkçe⁵² ve Farsça⁵³ kaydettiği bazı beyitler bulunmaktadır. Bunlar, hem mu'cemin kaynağı hem de Zebîdî'nin bu dilleri bildiğini gösteren birinci el vesika olması bakımından oldukça önemlidir.

1.7. Müstakil bazı eserler: Yazılı kaynaklar grubuna giren bu tarz eserler, müellifin tabakat-teracime dair bilgilerinin arkaplanını yansıtmaması bakımından önemlidir. Zebîdî'nin özel olarak kullandığı ve ismini açıkça zikrettiği *Rihletü Süleymân b. Yahyâ*,⁵⁴ *Rihletü'l-Ayderûs*,⁵⁵ *Rihletü'z-Zebîdî*⁵⁶ gibi seyahat notları ve *Bahru'l-ensâb*⁵⁷ tarzında neseb bilgisi ihtiva eden eserler bunlardan bazılarıdır. O, *el-Leḫāifü'n-nürîye fi'l-mineḫi'd-Demenhürîyye* isimli bernâmeç⁵⁸ ile sebetten⁵⁹ de nakilde bulunmuştur. Bu kaynakların zikri o kadar önemlidir ki; bu vesileyle Zebîdî'nin, telifleri arasında zikredilmeyen⁶⁰ *er-Rihle* isimli bir eseri/rihle notları⁶¹ olduğunu öğreniyoruz.

Son olarak Zebîdî'nin “bana nesebini bu şekilde yazdırdı”⁶² ve “kendisinden pek çok şey dinledim ve bunları kaydettim”⁶³ şeklindeki ifadeleri notlarını; “şu an aklımda kalmadı”⁶⁴ ve “hatırımda kalanları zikredeceğim”⁶⁵ ibareleri ise hafızasını kaynak olarak kullandığını göstermektedir.

⁴⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 189, 192, 693 (no: 176, 181, 617 [Kâmûs/Tâcü'l-arûs]); 751 (no: 634 [Şerhü'l-lhyâ]).

⁴⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 47, 189, 195, 197, 260, 299, 341, 350, 412, 422, 428, 482, 489, 530, 546, 556, 575, 599, 693, 750 [Zebîdî'ye yazılan takrizler]; 192, 641, 688 [Zebîdî'nin yazdığı takrizler] (no: 4, 176, 183, 185, 274, 286, 326, 330, 369, 385, 386, 391, 445, 446, 475, 481, 499, 513, 554, 617, 634; 180, 584, 607).

⁴⁷ Biyografisi için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 367-393 (no: 342).

⁴⁸ Biyografisi için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 275-299 (no: 286).

⁴⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 186-187 (no: 162).

⁵⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 187-188 (no: 175).

⁵¹ Zebîdî, *Mu'cem*, 48-51, 52, 55, 127-128, 176, 187, 235-237, 259, 303, 351, 474 (no: 4, 7, 11, 92, 162, 175, 185, 236, 274, 290, 331, 437).

⁵² Zebîdî, *Mu'cem*, 223 (no: 218).

⁵³ Zebîdî, *Mu'cem*, 215 (farsça iki beytin şerhine dair kaleme aldığı bir risalesi), 401 (Farsça-Türkçe beyitler).

⁵⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 122 (no: 87).

⁵⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 370 (no: 342).

⁵⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 177, 186 (no: 163, 174).

⁵⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 101 (no: 58).

⁵⁸ “ve nakaltü minhâ mâ hâsiluhu:” diyerek nakilde bulunduğu bernâmeç için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 85 (no: 44).

⁵⁹ “Sebetü vâlidihî” iktibası için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 143 (no: 114).

⁶⁰ İsmail Durmuş, “Muhammed Murtazâ Zebîdî”, *İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/168-171.

⁶¹ Zebîdî, *Mu'cem*, 177, 186 (no: 163, 174).

⁶² Zebîdî, *Mu'cem*, 429 (no: 388).

⁶³ Zebîdî, *Mu'cem*, 300 (no: 288).

⁶⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 169 (no: 155) [ve-lem yuallik el-ân bi'l-bâl].

⁶⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 303 (no: 290) [ve ene ûrîdü leke minhü mâ-inteaaḫü'l-hâtır].

Neticede Zebîdî'ye birinci derecede veri sunan vesikaların yazılı kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında özellikle semâ kayıtları ve icazetlerin yoğun kullanımı, dikkat çekmektedir. İcazet verme ve isnad muhafaza fonksiyonu üstlenmesi bakımından bir nevi baş icazet işlevi gören mucemlerin kendinden önceki bu tür eserlere müracaat etmesi tabiidir. Diğer taraftan mu'cem ve fehrese türü eserlerin telifinde kullanılan mezkûr kaynaklar, ilgili edebiyatın öncesiyle bağlantısını kurarken bu literatürün kendisinden sonra özellikle tabakat-teracim türü eserlere kaynaklık ettiği söylenebilir. Örneğin Zebîdî'nin öğrencisi ve arkadaşı Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî (öl. 1240/1825), Mısır tarihiyle ilgili '*Acâibü'l-âsâr*' adlı eserinde 12./18. asır ricâlini, birebir ve dolaylı şekilde⁶⁶ büyük ölçüde hocası Zebîdî'den istifadeyle aktarmıştır.⁶⁷ Cebertî'nin 172 biyografiyi hocasının Zebîdî'nin mu'ceminden birebir naklederken *Şebetü Ahmed el-Acemî el-Vefâf* ise bu çalışmanın diğer bir kaynağı olarak karışımıza çıkmaktadır.⁶⁸

2. Biyografilerin Dağılımı

Mu'cem-fehrese türü eserler, genel olarak hoca ve kitap/ilim dalı esaslı kaleme alınırlar. Zebîdî'nin mu'cemi ise bu standart tasnif sisteminden farklı bir biyografi çeşitliliğine sahiptir. Zira o; hocalarının yanı sıra arkadaşları ve hatta talebelerini bir arada zikretmek suretiyle geniş hacimli bir çalışma kaleme almıştır.

Biyografi sahibinin bu üç kategoriden hangisine dâhil olduğuna isminin ardından kullanılan bazı kelimelerle işaret edilmiştir. Toplam 635 biyografinin incelendiği kitapta "sâhibünâ (dost, arkadaş)" kalıbıyla 122,⁶⁹ "şeyh/şeyhünâ (hoca)" formuyla ise 186⁷⁰ şahsa yer verilmiştir (toplam 308). Geri kalan 327 kişi içerisinde Zebîdî'nin icazet verdiği 125 şahıs bir anlamda talebe kabul edilebilir. İcazet verilen 125 kişiden 7'si hoca olarak Zebîdî'yle karşılıklı icazet alıp veren, 11'i ise sâhibuna dediği halde icazet verdiği arkadaşlarıdır. Dolayısıyla 18 kişilik bu iki grubu dikkate aldığımızda toplam talebe sayısı (125-18=) 107'ye düşecektir. Kalan (327-125=) 202 şahıs da müzâkere arkadaşı, sufi ve tüccar gibi mukaddime işaret ettiği üzere kendilerinden iyilik görüldüğü için mu'ceme kaydedilen zevattır.⁷¹ Diğer taraftan 327 muasırdan 107'sinin icazet verilen talebe olduğu düşünüldüğünde geriye aslında (202+18=) 220 şahıs kalmaktadır. Aşağıda ihtisas/meslek başlığında değinileceği üzere bunlardan 63'ü sufi, 45'i şâb ve 11'i tüccar (ki toplam 119) olmak üzere diğer muasırlardır. Kalan (220-119=) 81 kişi içinse bu anlamda bir kayıt bulunmamaktadır.

⁶⁶ Cebertî tarihindeki meşhur biyografiler ve problemleri için bk. Shmuel Moreh, "Reputed Autographs of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Related Problems", *BSOAS* 28 (1965), 524-540.

⁶⁷ Durmuş, "Zebîdî", 44/168-171. Ortak zikredilen biyografilerden bazıları için karşılıklı olarak (örneğin: Zebîdî, *el-Mu'cemü'l-muhtas*, 92=Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, 1/571 gibi) sırasıyla bk. Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Târîhu acâibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*; Beyrut: Dâru'l-Cil, 1978. Zebîdî, *el-Mu'cemü'l-muhtas*, 92, 101, 108, 211, 247, 317, 354, 400, 449, 516, 553, 596, 654 (no: 48, 58, 62, 205, 257, 295, 333, 348, 411, 453, 496, 550, 594) Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, 1/571, 1/654-655, 1/560, 2/142, 1/600, 1/551, 2/154-155, 2/169-170, 1/302-304, 1/471, 3/531, 1/589-590, 1/331.

⁶⁸ Cebertî, *Acâibü'l-âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*; thk. Shmuel Moreh (Kudüs: Câmîati'l-İbriyye, 2013), 1/33 (muhakkikin mukaddimesi). Zebîdî'nin mu'cemi ve *Şebetü Ahmed el-Acemî el-Vefâf* vurgusu için ilgili mukaddimenin 17. ve 19. maddelerine bakılabilir.

⁶⁹ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 46, 77, 90, 111, 142, 186, 224, 240, 245, 317, 328, 355, 410, 419, 448, 458, 473, 550, 566, 689, 738 (no: 4, 33, 46, 65, 112, 175, 220, 240, 254, 295, 310, 334, 367, 385, 409, 417, 437, 490, 505, 610, 621). Bunlardan bazıları dostlarının yakınıdır, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 109, 458 (no: 63, 416 [vâlidü sâhibinâ]); 97 (no: 52 [ebû sâhibinâ]); 336 (no: 320 [ibn ammi sâhibinâ]); 566 (no: 505 [min karâbeti şeyhinâ]).

⁷⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 83, 325, 349, 431, 449, 479, 529, 564, 685, 744 [şeyhünâ]; 59, 62, 156, 225 [şeyh] (no: 43, 305, 330, 391, 411, 442, 475, 503, 607, 629 [şeyhünâ]; 19, 27, 138, 222 [şeyh]).

⁷¹ "Buraya kaydettiğim bazı kişilerin ilimde nasibi çok yoktur; mezkûr şahısları kendilerinden bir iyilik görmem ve ahlaklarını beğenmem hasebiyle serdediyorum", bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 43 (müellifin mukaddimesi).

3. Biyografilerin Kökenleri

Zebîdî'nin hal tercümelerini zikrettiği kişilerin bölgesel kökenlerine göre tasnifi; müellifin rihle coğrafyasına, ikamet ettiği yerlerde yaşayan veya oraya uğrayan önemli şahsiyetlerin memleketlerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu mekânları anahatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz:

Tablo 1: Biyografilerde Yer Alan Kişilerin Kökenleri⁷²

Sıra	Bölge	Biyografi	Yüzde
1.	Mısır Bölgesi	282	% 44.4
2.	Afrika ve Mağrib	119	% 18.74
3.	Yemen	49	% 7.71
4.	Bilâd-ı Rûm	47	% 7.4
5.	Bilâd-ı Şam	40	% 6.29
6.	Filistin	36	% 5.66
7.	Hicaz	26	% 4.09
8.	Hindistan	4	% 0.62
9.	Diğer Bölgeler	7	% 1.1
10.	Bilinmeyen	25	% 3.93
	Toplam	635	% 100

Mezkûr tablodaki rakamların büyük çoğunluğu, bizzat Zebîdî'nin ilgili şahsın kökenini kaydetmesinden hareketle verilirken bir kısmı ise ismindeki nisbe, biyografi içerisindeki ders veya karşılaşma mekânı gibi benzeri bir karineden hareketle tasnif edilmiştir.⁷³ Buna karşın 635 hal tercümesinden 25'inin menşei elde edilememiştir.⁷⁴

Kökene tespit edilen 610 biyografinin bölgesel dağılımını tahlile geçmeden önce bu bölgelerin ülkelere göre sayısal alt dağılımlarını vermek yerinde olacaktır. Buna göre 272 Mısır ve 10 Sudan (282 Mısır Bölgesi); 36 Fas, 37 Mağrib, 13 Cezair, 28 Tunus, 3 Libya, 1 Afrika, 1 Sahra (119 Afrika ve Mağrib); 49 Yemen; 38 Rum, 6 Balkan, 2 Dağıstan ve 1 Rodos (47 Bilâd-ı Rûm); 31 Dimaşk/Şam, 7 Irak, 1 İran ve 1 Lübnan (40 Bilâd-ı Şam); 36 Filistin; 13 Mekke, 9 Medine, 3 Taif, 1 Yenbü (26 Hicaz); 4 Hind; 1 Cava, 1 Berder, 1 Belh, 4 Buhâra (7 Diğer Bölgeler).

⁷² Makale boyunca oluşturulan tablolardaki biyografi sahiplerinin köken, lika tarihi ve mekânı, vefat tarihi, meslek ve ihtisas, ders mekânı ve eserleri, telifler ve kaynaklar gibi bilgilerini içeren veriler, Zebîdî'nin *el-Mu'cemü'l-muhtas'*ının mezkûr baskısında yer alan 635 biyografi için hazırlanan ve ek kısmında verilmesi planlanan ayrıntılı dökümlerden elde edilmiştir. Ancak derginin karakter sayısı sınırını aştığı için yazının sonunda listelenemeyen bu veriler/ayrıntılı tablolar, talepleri halinde ilgisine ulaştırılmak üzere tarafımızda mahfuzdur.

⁷³ Örneğin el-Amâsî nisbeli bir şahıs o dönem için Bilâd-ı Rûm topraklarında olduğu için buraya nisbetle kaydedilmiştir, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 183 (no: 170). Aslen Mısır'ın el-Münye bölgesinden olan ve Mısır'da Seyyid Bedvî'nin her yıl düzenlenen Mevlid'inde görüşülen bir başkası, Mısır nisbesiyle kaydedilmiştir, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 61 (no: 23). Yemen'in el-Ehdel bölgesine nisbet edilen ve muhtemelen Zebîdî'nin ilim yolculuğu esnasında gittiği Zebîd, Beytül-Fakîh ve el-Kutay' gibi bölgelerdeki ders mekânlarında karşılaşılan bir diğeri ise Yemen'e nispet edilmiştir, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 62 (no: 26).

⁷⁴ Tablonun uzamaması için sadece kökenleri bilinmeyen şahısların biyografi numaraları paylaşılmaktadır, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 134, 140, 148, 189, 190, 202, 228, 229, 245, 265, 266, 291, 292, 320, 392, 416, 431, 460, 495, 553, 555, 582, 584, 598, 617 (25 biyografi).

Bu verilerde dikkate alındığında 282 Mısır bölgesi, 119 Mağrib, 47 Bilâd-ı Rûm, 40 Bilâd-ı Şam ve 36 Filistin bölgelerinin yoğunluğu oldukça fazladır. Zebîdî'nin ömrünün otuz sekiz yılını Mısır'da geçirmesi sebebiyle Mısırlıların neredeyse biyografilerin yarısını oluşturmaları tabii karşılanmalıdır. Bu dönemde Beytül-Makdis'e ziyaretlerde bulunan Zebîdî, ya burada karşılaştığı veya bu bölgeden Mısır'a gelen 36 şahsı da Mısır'a nispetle kaydetmiştir. Zebîdî'nin bu coğrafyalara rihlesinin bilinmemesinden hareketle Mağrib, Bilâd-ı Rûm ve Bilâd-ı Şam'a nispetle kaydedilen toplam 206 kişi ise hac veya ilim yolculuğu vesilesiyle Mısır'a uğrayan ilim talipleri veya yazılı olarak istid'â ile icazet elde ettiği ve verdiği kişiler olmalıdır. Biyografisinde 5 yıl Yemen'de kaldığı ve bu dönemde her yıl hacca gittiği kaydedilen Zebîdî, bu coğrafyadan Yemenli 49 ve Hicaz bölgesinden ise 26 kişi olmak üzere toplam 75 şahsa yer vermiştir. Dolayısıyla genel tabloya baktığımızda onun hoca, talebe ve muasırlarıyla bağlantısının büyük bölümünü, rihleleri vasıtasıyla bizzat uğradığı veya ikamet ettiği Mısır 282; Yemen ve Hicaz 75, Hindistan 4, Bilâd-ı Şam 40 ve Filistin 36 olmak üzere toplam 437 kişi oluşturmaktadır. Oranı 68.81'e ulaşan bu grup, biyografiler içerisinde büyük çoğunluğu teşkil etmektedir. Seyahat etmediği ve ikameti bulunmayan bölgelerdeki şahısların sayısı ise Mağrib 119, Bilâd-ı Rûm 47, kökeni tespit edilemeyen 25 ve Belh ve Cava gibi diğer bölgelerden 7 olmak üzere toplam 198'dir. Oranı 31.18'e varan bu grup, biyografilerin 1/3'ünün oluşturmaktadır.

4. Rihle Mekânları

1145 (1732) Bilgram (Hindistan) doğumlu olan Zebîdî'nin ilmî hayatı; Hindistan, Yemen ve Mısır olmak üzere üç merhalede incelenebilir. Nitekim onun hayatının ilk evrelerini Hindistan'da geçirdiği ve 1162'de (1749) 16 yaşındayken Yemen'e giderek burada beş yıl kadar ilim tahsil ettiği bu süre zarfında ise her yıl haccettiği kaydedilmiştir. Taif'te karşılaştığı hocası Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûs'un tavsiyesiyle 1166'da (1753) Mısır'a giden Zebîdî, vefat edeceği 1205'e (1791) kadar yani hayatının yarısından fazlasını burada geçirmiştir.⁷⁵

Zebîdî'nin ilmî hayatının dönüm noktasını oluşturan rihleleri esnasında görüştüğü hocaları, ilim talipleri ve muasırları ile karşılaştığı yerleri tespit etmek; mu'cemine kaydettiği biyografiler üzerinden mümkün görünmektedir. Aşağıda *rihle haritası* şeklinde ifade edilebilecek bir tablo, onun Hindistan, Yemen ve Mısır bölgelerindeki rotasını ortaya koyarken bunu tarihleriyle listelemek ise ilmî biyografisini kronolojik hale getirecek ve zenginleştirecektir.⁷⁶

Tablo 2: Zebîdî'nin Tarihi Rihle Haritası⁷⁷

⁷⁵ Durmuş, "Zebîdî", 44/168.

⁷⁶ Endülüslü âlimlerin 11-13. Asırlarda gerek bölge içinde gerekse Doğu İslam dünyasına yaptıkları yolculukları inceleyen bir araştırma için bk. Yann Dejgnat, *Le Voyage d'Occident et d'Orient des lettrés d'al-Andalus. Genèse et affirmation d'une culture du voyage (XIe-XIIIe siècle)*, (Paris: Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010). İlk dört asırda Endülüslü âlimlerin rihlelerini sebepleri, süresi, ekonomik ve sosyal boyutuyla inceleyen bir tez için bk. Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 29-74. Tabakat ve mu'cem türü metinlerden hareketle Endülüslüler özelinde rihle haritası hazırlayan bir proje için bk. Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), "La rihla de los ulemas andalusíes" Erişim 28 Mayıs 2021.

⁷⁷ Biyografi numaraları tarihe göre olmak üzere bk. Zebîdî, *Mu'cem*, biyografi no: 223 (Süvert); 236, 281, 238, 538 (Mekke); 216, 269 (Medine); 323 (Taif); 242, 207 (Beytül-Fakih); 26 (Zebîd); 332 (Vâdi Safer); 247 (Deyruş-Şeyh); 277 (el-Lühayye); 252 (İvâce); 26 (Kutay'); 282 (Mansûriyye); 33 (Murâvîa); 254 (Mahmûdiyye); 37 (Muhâ); 13, 285, 164 (Beytül-Makdis); 462, 350 (Yafa); 268 (Ramle); 338, 114, 351 (Dimyât); 472 (Kalyûb); 27, 373, 215 (Seğr); 243 (Tantâ); 24 (Reşîd); 626, 538, 566 (Mansûra); 110, 352 (Ebû Sîr); 422 (Circâ); 401, 230 (Ferşûd); 267 (Mahalle); 547 (Asyûd); 468 (Tûh); 273 (Birmâ); 493 (Deyrut); 24, 20 (Füvve); 58 (Sâlimiyye); 66 (el-Hissa [Batı Mısır]); 75 (Enbâbe [Şâtiü'n-Nîl]); 190 (Nil Kıyısı); 241 (Özbekiyye).

Rihle Mekânı	Rihle Tarihi
	Hindistan
Sûvert	1161
	Hicaz
Mekke	1162, 1163, 1164, 1166
Medine	1163, 1167
Taif	1166
	Yemen
Beytü'l-Fakîh	1164, 1165
Zebîd	1164
Vâdi Safer	1165
Deyru'ş-Şeyh	1166
el-Lühayye	1166
Îvâce	1166
el-Kutay'	1166
Mansuriyye	1166
Murâvia	1166
Mahmûdiyye	1167
Muhâ	1173
	Filistin
Beytü'l-Makdis	1167, 1168, 1174, 1190
Yafa	1167, 1168
Ramle	1168
	Mısır
Dimyât	1167, 1175, 1198
Kalyûb	1167
Seğr	1167, 1168, 1169
Tanta	1167
Reşîd	1168
Mansura	1174, 1175, 1179
Ebû Sîr	1176, 1181
Circâ	1181, 1183
Ferşûd	1181, 1182
el-Mahalle	1181
Asyûd	1184
Tûh	1185
Birmâ	1186
Deyrut (Şernûb)	1186, 1189

Füvve	1186, 1187
Sâlimiyye	1186
el-Hıssa (Batı Mısır)	1187
Enbâbe (Şâtiü'n-Nîl)	1190
Nil Kıyası	1190
Özbekiyye	1190

Yukarıdaki tablo incelendiğinde konu girişinde zikredilen rihle tarihleriyle uyumlu olarak Zebîdî'nin Hindistan'dan ayrılışı (1161), Yemen'de kalışı (1162-1167) ve bu sürede her yıl hacetmesi ve nihayetinde Mısır'da ikamet edişi; bizzat kendi telif ettiği bir kaynak üzerinden teyit edilmektedir. Söz konusu tarihler dikkate alındığında onun Yemen'in yanı sıra Mısır içerisinde de yoğun ilmî yolculuklar yaptığı söylenebilir. Dimyât, Seğr ve Mansûra'ya sıkça gittiği anlaşılan müellifin Filistin ziyaretlerinin tarihleri de bunları Mısır yıllarında gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Tarih verilmeyen yolculukları dikkate alındığında Zebîdî'nin çok daha fazla bölgeye gittiği tahmin edilebilirken çeşitli vesilelerle bir bölgeyi birçok defa ziyaret ettiği örnekler de mevcuttur. Mesela Seyyid Belvî'nin mevlidi münasebetiyle her yıl bu bölgeye gittiği anlaşılan Zebîdî, burada karşılaştığı bazı şahsiyetleri ise mu'cemine kaydetmiştir.⁷⁸ Bu kayıtların satır aralarından hareketle onun yolculuk güzergâhı dahi elde edilebilir. Örneğin Filistin yolculuklarının birisinde onun Mansûra-Dimyât-Yafa-Ramle-Beytülmakdis rotasını izlediği⁷⁹ veya Mısır içerisinde Būhcûra-Ferşûd-Būhcûra-Circâ-Asyût-Ebû Tih güzergâhını takip ettiği⁸⁰ anlaşılmaktadır. Mekke-Medine-Taif yolculukları ve tarihleri dikkate alındığında ise Yemen'de kaldığı ifade edilen 1162-1167 dönemindeki hac mevsimlerinde gerçekleştirdiği Hicaz yolculukları doğrulanmış olmaktadır. Diğer taraftan yine bu kayıtlar vesilesiyle yıllarca birlikte bulunduğu hocası Ayderûs'un Kahire'den İstanbul'a seyahat rotası dahi bulunabilir. O, Kahire'den Bulak-Reşîd-İskenderiyye üzerinden İstanbul'a geçerken orada kırk gün kalmış ve Mısır'a dönüştü Beyrut-Sayda-Kıbrıs-Dimyat rotasını kullanmıştır.⁸¹

Nihayetinde Zebîdî'nin kendi elinden çıkmış birinci el kaynaktan tarihleriyle böyle bir rihle haritası oluşturmak, onun bölgeler arası ve bölge içi yolculukları, ziyaret sebepleri ve oralarda görüştüğü kişiler ile icazet aldığı hocalarına dair bilgi veren kıymetli veriler sunmaktadır.

5. Dostluk

Zebîdî'nin hayatında *kardeşlik akdi* (akdü'l-uhuvve/akdü'l-muâhât) ve *muhabet/sevgi/dostluk* (mehabbe/vüdd/sadâka) kalıplarıyla dostluk ve din kardeşliğinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Toplam 194 biyografide az önce ifade edilen terkiplerle dostluk vurgusunun kaydedilmesi, Zebîdî'nin 635 hal tercümesinin yaklaşık 1/3'üyle ileri derecede irtibatının olduğunu göstermektedir. Söz konusu yakın ilişkisi, ana hatlarıyla üç grupta incelenebilir. Bunlar;

5.1. Ahbaptühü fillah ve ehabbeni: "Ben onu Allah rızası için sevdim o da bana yine Allah rızası için muhabbet besledi." anlamındaki bu kalıp kapsamında değerlendirilebilecek benzeri ibareler vardır. Bunların hepsi kardeşlik ve dostluğa işaret etmek üzere muhabbet, vüdd ve sadâka kelimelerinden türeyen ifadelerdir. "Aramızda muhabbet var", "aramızda

⁷⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 61, 102, 112, 123, 130, 134, 155, 204, 580, 583, 585 (no: 23, 58, 66, 89, 95, 99, 133, 192, 519, 525, 528).

⁷⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 442 (no: 404).

⁸⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 559-560 (no: 499).

⁸¹ Zebîdî, *Mu'cem*, 372 (no: 342).

1216 | Ahmet Eşer. İlmî Biyografi Kaynağı Olarak Murtaẓa ez-Zebîdî'nin el-Mu'cemü'l...

dostluk ve sevgi bağı bulunmaktadır”, “ aramızda dostluk mevcut” ve “aramızda derin sevgi var” şeklinde “beynî...” kalıbı 22 hal tercümesinde kullanılmaktadır.⁸² “Beni Allah rızası için sevdi” ve “Allah rızası için bana muhabbet besliyor benim de ona karşı muhabbetim var” formu⁸³ ise yaklaşık 70 biyografide kaydedilmiştir. “O, bizi seven birisidir”, “o, bana muhabbet besleyen bir kişidir” ve “bize dostluk gösterenlerdendi” manasında “ve hüve/kâne yühüb-bünî/â, yeveddünâ...” kalıbı ise 46 tercemede yer almaktadır.⁸⁴

5.2. Akadtü meahü akde'l-uhuvve/muâhât: Biyografilerde “Onunla kardeşlik akdi yaptım” formunda kendisiyle kardeşlik akdi gerçekleştirdiğine dair 20 civarında kayıt vardır.⁸⁵

5.3. Ni'merracül meveddeten/salâhan: Biyografi sahibinin iyi karakteri ve üstün ahlâkî vasıflarını ortaya koymak üzere “ni'me...” terkihiyle başlayan ifadelerle yaklaşık 14 kişi nite-lenmiştir.⁸⁶

6. İhtisas ve Meslekler

Zebîdî'nin ele aldığı biyografi sahiplerini ihtisasları ve vazifeleri itibariyle tasnif etmek hem ilim adamlarının meşguliyet sahalarını ortaya koyacak hem de onun irtibatta olduğu ilim ve meslek çevrelerine dair fikir sunacaktır. Böylece Zebîdî'nin muhataplarının ilgi alanları ve ihtisas-meslek irtibatı yani kaç kişinin ihtisasına göre bir görev icra ettiği veya resmî bir vazife alıp almadığı ortaya konabilecektir.

Aşağıda ihtisas ve meslek tablolarına geçmeden önce bir konuyu netleştirmek yerinde olacaktır. Mu'cemin satır arasındaki bilgilerden hareketle hazırlanan ihtisasa dair ilk listede 299, meslekle alakalı ikinci listede ise toplam 229 kişinin bilgileri bulunmaktadır. Bütün biyografilerin yaklaşık yarısına tekabül eden bu rakamları dikkate aldığımızda, geriye kalan birçok tercemede ihtisasının tespit edilememesinin sebebi, Zebîdî'nin telif üslubudur. Çünkü o, bir biyografiye kimi zaman sayfalar⁸⁷ ayırırken kimi zaman da birkaç satırla yetinmektedir.⁸⁸ Biyografinin bu şekilde kısa tutulması; yeterli bilgiye sahip olmaması, ilgili şahsın resmî vazife almaması veya bağlam itibariyle bu bilgiyi vermeye ihtiyaç duymamasından kaynaklanabilir.

Tablo 3: Biyografi Sahiplerinin İhtisas Alanları

İhtisas	Sayı
Fakîh-Fıkıh	123
Edîb-Şair	35
Sufi-Meczub	76
Seyyid-Şerif	64
İmam-Allâme	22
Muhaddis-Hadis	20
İlmü'l-felek	9

⁸² Bu dâhil aşağıdaki beş dipnottaki rakamlar biyografi numaralarını belirtmek üzere örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 36, 126, 623 (beynî ve beynehü mehabbe); 84, 100, 617 (beynî ve beynehü sohbe ve mevedde); 116, 229 (beynî ve beynehü sadâka); 146, 299, 406 (beynî ve beynehü vüdd)

⁸³ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 9, 62, 102, 129, 161, 202, 220, 250, 307, 317, 410, 457, 527, 590, 601, 627.

⁸⁴ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 11, 83, 135, 187, 219, 240, 300, 357, 394, 414, 447, 506, 587.

⁸⁵ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 5, 70, 99, 157, 272, 327, 443, 492, 545, 627.

⁸⁶ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 22, 73, 112, 144, 163, 310, 361, 440, 558.

⁸⁷ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 275-299 (no: 286/Adkâvî); 608-629 (no: 568/Kâsım b. Atâullah)

⁸⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 71 (no: 114), 188 (no: 203).

İlmü't-tıb	8
Tevhid-Akide	3
Mütekellim	2
Müfessir	1
İlmü'r-raml	1

Bu ihtisas tablosunu incelediğimizde fakîh ve edîblerin 158 rakamıyla ilk sırada yer aldığı ve neredeyse tüm biyografilerin 1/4'ünün oluşturduğu görülür. Fakîhlerin bu kadar yoğun olmasının sebebi; Mısır coğrafyasında bu disiplinin ihtisas alanı olarak öne çıkması, biyografi sahibi âlim aslında çok yönlü olsa bile bu yönü baskınsa tercemesinin fakîh sıfatıyla kaydedilmesi ve Zebîdî'nin fakîh kimliğidir. Bununla birlikte sufinin yanı sıra veli, mürid, zâhid, meczûb ve şeyh nitelemeleriyle 75 kadar şahsın incelenmesi Zebîdî'nin tasavvufa ilgisini ve mutasavvıflarla irtibatını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu temayül, onun *elbestü'l-hırka* formundaki ifadelerle bazı isimlere tasavvuf hırkası giydirmesi⁸⁹ veya Halvetiyye, İseviyye, Bekriyye, Vefâî, Kâdirî, Üveysî ve Berâhine gibi tasavvufun farklı kollarına mensub meşayihî⁹⁰ mu'cemine kaydetmesinden anlaşılmaktadır.⁹¹ Hadis başta olmak üzere diğer ihtisas alanlarına ise nispeten sınırlı sayıda atıfta bulunulmuştur. Bu durum ilgili âlimin bir ihtisasla öne çıkmasıyla alakalı olmalıdır. Zira Zebîdî'nin örneğin üstadı Ayderus başta olmak üzere şair yönü bulunan pek çok kimseyle irtibat kurması hatta yukarıda zikredildiği üzere şiirlerinden alıntıda bulunmasına rağmen muceme şair sıfatıyla kaydedilen biyografiye rastlanamamıştır.

Bu ihtisas grubuyla ilişkili olarak meslek listesinin oluşturulması ve analizi ise ihtisas-meslek benzerlikleri ve farklarını ortaya koyacaktır.

Tablo 4: Biyografi Sahiplerinin Meslekleri

Meslek	Sayı
Müderres-Muîd	72
İmam/Hatip/Mukrî/Vaiz/Müvakkit	59
Müftü-Kadı	43
Kâtib/Hâzinü'l-kütüb/Münşî/Kitâbet-Tevkî/Reîsü'l-küttâb/Kâtibü'l-kunâ	18
Meşyeha	13
Tacir-Tüccar/Ticaret	13
Nakîb/Nakîbü'l-eşraf-seyyid	9
Hattat (Hat-İstinsah)	8
Nâzır ala'l-evkâf/Vâkıf	4
Hademe/Reîsü'l-hıdme/Kapıcı	3
Tabib	2
Emirü'l-kavm	2

⁸⁹ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 70, 112, 122, 183, 533 (no: 32, 65, 88, 170, 476).

⁹⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 122, 139, 246, 335, 336 (no: 89, 106, 256, 318, 320).

⁹¹ Zebîdî'nin 18. asır tasavvufundaki rolünü inceleyen bir çalışma için bk. Stefan Reichmuth, "Murtađā al-Zabîdî and His Role in 18th Century Sufism", *Le soufisme à l'époque ottomane XVIe-XVIIIe siècle*, ed. Rachida Chih-Catherine Mayeur-Jaouen (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2010), 383-406.

72 müderris, 59 imam-hatip ve 43 müftüden oluşan 174 kişilik ilmiye sınıfının, kalemiye ve serbest meslek grubunun önünde ilk sırada olduğu söylenebilir. Zebîdî'nin kitabet kaleminin farklı kollarından ticarete, hatta hattat ve hademeye kadar çok geniş yelpazedeki şahıslara mu'ceminde yer vermesinin sebebi, yukarıda işaret edildiği üzere muhataplarından bir vesileyle iyilik görmesidir. Ancak her hâlükârda ilim ve ahlak ortak paydası, bunların hal tercümelerine dâhil edilmesinin asıl sebebidir. Örneğin bir biyografi şu şekilde kaydedilmiştir. "Kâsım b. İbrahim: kapıcı (bevâb), 1195'te bize geldi ve evimde 9 Şevvâl'de birisinin kıraatıyla Müselsel bi'l-evveliyye'yi ve *Sahih*'ten bazı bölümleri semâ etti. Kendisine icazet yazdım."⁹²

Nihayetinde Zebîdî'nin biyografisini kaleme aldığı farklı ihtisas/meslek grupları içerisinde ilmiye sınıfının açık ara ilerde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte onun mu'cemini standart yazımdan ayıran şeylerden birisi de tüccar, sufi, hattat ve hademe gibi farklı alanlardan şahıslara yer vermesidir. Bu durum, onun farklı sahalarda meşgul geniş çevresine işaret ettiği gibi entelektüel biyografisinin daha yakından anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

7. Vefat Tarihleri

Henüz hayatta olduğu veya hakkında vefat bilgisi olmadığı için bazı şahısların vefat tarihleri zikredilmezken⁹³ Zebîdî'nin ölümünden sonra vefat eden bazı isimlerinki⁹⁴ ise eserin müstensihî tarafından eklenmiştir. Bu iki grubun dışında kalan yani Zebîdî'nin vefatlarını kaydettiği toplam 226 kişi vardır. 1166-1205 arasında hayata veda eden bu şahısların on yıllık zaman dilimi halinde dağılımı şu şekildedir:

Tablo 5: Vefat Tarihlerine Göre Biyografiler

Tarih Aralığı	Sayı
1166-1175:	32
1176-1185:	57
1186-1195:	89
1196-1205:	48

Biyografi sahipleri arasında 1186-1195 yıllarında vefat eden şahıslar 89 sayısı ile ilk sırada yer alırken en az rakam 32 ile 1166-1175 dönemine aittir. Sayının düşük olduğu dönem, onun eğitim hayatının başlarına tekabül eden Hindistan ve Yemen yıllarında nispeten sınırlı hoca ve muasır bağlantısı olduğunu ihsas ettirmektedir. 1176 özellikle de 1186 sonrasındaki tercemeler ise ilim hayatı bakımından verimli geçen Mısır yıllarındaki geniş irtibatının yansıması olmalıdır. Zira bu dönemde Mağrib, Bilâd-ı Rûm, Filistin gibi farklı coğrafyalardan eğitim, hac ve Beytü'l-Makdis ziyareti gibi çeşitli sebeplerle Mısır'a gelen çok sayıda kişi mu'cemine kaydedilmiştir.⁹⁵

Zebîdî, kimi zaman vefat tarihlerini kaydettiği biyografi sahiplerinin ölüm sebeplerini de zikretmektedir. Örneğin onun bazı biyografilerle alakalı 1184'te zehirlenerek,⁹⁶ 1176'da

⁹² Zebîdî, *Mu'cem*, 608 (no: 567).

⁹³ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 125-129, 156-161, 243- 244, 635, 651 (no: 90-93, 137-141, 247-250, 576, 590).

⁹⁴ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 128 (no: 92).

⁹⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 53-54 (no: 10); 79 (no: 38); 147-148 (no: 124); 225 (no: 222).

⁹⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 176 (no:160).

yanlılıkla tetiklenen kurşunla,⁹⁷ katil sonucu,⁹⁸ felç sebebiyle,⁹⁹ 1202'de taundan¹⁰⁰ veya 1197'de kederden fitiğa yakalanarak¹⁰¹ vefat etti şeklinde ölüm nedenlerini kaydetmesi, bu kişilerle yakın ilişkisine işaret etmektedir.

Zebîdî'nin bazen de biyografisini zikrettiği şahsın defnedildiği kabristanı ayrıntısıyla kaydettiği görülmektedir. Mesela "Ezher'de kılınan cenaze namazının ardından Şeyhi Muhammed el-Cedâvî'nin yanına kendi hazırladığı kabre defnedildi",¹⁰² "Özbekiyye'deki evinde vefat etti, Ezher'de cenaze namazı kılındı ve Bustân'a defnedildi"¹⁰³ ve "1190'da vefat etti ve Hafız Süyûtî'nin mezarı civarına defnedildi"¹⁰⁴ benzeri ifadeler; kayıp ulema mezarlarının en azından bölge hatta bazen tam olarak keşfine katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

8. Telifler

Mu'cemden hareketle elde edilebilecek bilgilerden birisi ise biyografisi verilen şahsın telifleri olduğu kadar müellif Zebîdî'nin de eserleridir. Kitap isminden, telif sebebine hatta küçük bir risalenin metnine kadar kaydettiği veriler, dönemin telif hareketliliğine ışık tutmaktadır. Diğer bir ifadeyle mu'cemin satır aralarından onun irtibatla olduğu isimlerin eserleri ve bunların muhtevası hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu çerçevede 45 kişinin eserleri¹⁰⁵ zikredilirken bunun boyutu kimi zaman bir şahsın 22 çalışmasını listelemeye kadar varmaktadır.¹⁰⁶ Zebîdî bazen de kendi kitaplarının isim¹⁰⁷ ve telif sebeplerine temas etmektedir.¹⁰⁸

Tablo 6: Zebîdî'nin Mu'ceminde Zikredilen Telifleri¹⁰⁹

Telif Adı
1 <i>Cezvetü'l-ihtibâs fî nesebi beni Abbâs</i>

⁹⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 581 (no: 522).
⁹⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 324 (no: 303).
⁹⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 529, 650 (no: 474, 587).
¹⁰⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 224 (no: 220).
¹⁰¹ Zebîdî, *Mu'cem*, 547 (no: 482).
¹⁰² Zebîdî, *Mu'cem*, 190 (no: 176).
¹⁰³ Zebîdî, *Mu'cem*, 316 (no: 290).
¹⁰⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 461 (no: 420).
¹⁰⁵ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 56, 80, 135, 153, 167, 191, 196, 214, 218, 219, 337, 414, 445, 492, 598, 642, 658, 747 (no: 12, 42, 100, 131, 155, 180, 185, 208, 213, 215, 324, 374, 406, 449, 554, 585, 600, 633).
¹⁰⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 273-274 (no: 283).
¹⁰⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 103, 186, 543 (no: 58, 174, 479).
¹⁰⁸ Örneğin bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 106, 115, 141, 171, 195, 217, 339, 408, 471, 529, 602, 681 (no: 61, 75, 111, 157, 184, 212, 326, 362, 435, 475, 555, 606).
¹⁰⁹ Bu liste, müellifin bütün eserlerini zikretme iddiasından öte ilgili literatürün sunduğu imkânı göstermek amacıyla hazırlanmıştır, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 61 (el-Mağâmâtü's-şekîbâniyye), 62 (Risâle fî's-şarf), 103 (Hutbetü şerhü'l-ârif, el-Münâşî ve Şifîn ve Tefsîru sûreti Yûnus), 107 (Tuḥfetü'l-ahbâb bi marifeti'l-elkâb), 116 (İs'âfü'l-eşrâf), 142 (el-İnsâf fî'l-muḥâkemeti beyne'l-ithâf ve'l-is'âf), 171 (Risâle fî şalâti't-tesâbih), 186 (el-Mağâle zekertü fihâ vâkıate'l-hâl, er-Rihle, Risâle fî taḥkîki lafzi'l-icâze), 187 (el-Menhecü'l-kavîm), 196 (Ḥikmetü'l-işrâk ilâ küttâbi'l-âfâk), 198 (Ḥadîkatü's-şafâ fî vâlideyi'l-Muḥtaşâ (s.a.v)), 215 (Risâle fî şerhi'l-beyteyn fârisiyyeteyn), 251 (Risâle fî marifeti tabakâti'l-huffâz), 341 (et-Taḥbîr fî'l-müselseli bi't-tekbîr ve Mu'cemu şüyühîh), 393 (en-Nefḥatü'l-kuddüsiyye bi-vâsitati'l-bız'ati'l-Ayderüsiyye), 401 (Nefsetü'l-maşdûr fî'l-ezlâm ve üdi i'sâri'l-cüzûr), 408 (Risâle fî uşûli'l-ḥadîs), 472 (Cezvetü'l-ihtibâs fî nesebi beni Abbâs), 530 (Neşkü'l-gavâlî mine'l-merviyati'l-avâlî), 543 (Şerhü's-şadr fî şerhi esmâi ehli'l-Bedr, et-Teftîş fî ma'ne'd-dervîş), 602 (Risâle fî taḥkîki kavli'l-kutb Ebi'l-Hasen eş-Şâzelî fî'l-Hizbi'l-kebir: "ve leyye mine'l-kerem"), 640 (Mu'cemü Şafiyüddîn el-Buhârî (Mu'cemü's-şüyüh), 682 (Kalansüvetü't-Tâc).

- 2 *Hadîkatü's-şafâ fi vâlideyi'l-Muṣṭafâ (s.a.v)*
 - 3 *Hikmetü'l-işrâk ilâ küttâbi'l-âfâk*
 - 4 *Ḥutbetü şerḥu'l-ârif Muḥammed el-Buḥayrî el-Burhânî alâ tefsîri sûreti Yûnus*
 - 5 *el-İnşâf fi'l-muḥâkemeti beyne'l-ithâf ve'l-is'âf*
 - 6 *İs'âfü'l-eşrâf*
 - 7 *Ḳalansüvetü't-Tâc*
 - 8 *el-Maḳâle zekertü fihâ vâkıate'l-hâl*
 - 9 *el-Maḳâmetü's-Şekîbâniyye*
 - 10 *el-Menhecü'l-kavîm*
 - 11 *Mu'cemü Şafiyüddîn el-Buḥârî (Mu'cemü's-şüyûḥ)*
 - 12 *Mu'cemu şüyûḥih*
 - 13 *el-Münâşî ve Şıffîn*
 - 14 *en-Nefḥatü'l-ḳuddûsiyye bi-vâsitati'l-bıd'ati'l-Ayderûsiyye*
 - 15 *Nefsetü'l-maşdûr fi'l-ezlâm ve ûdi i'sâri'l-cüzûr*
 - 16 *Neşkü'l-gavâli mine'l-merviyyati'l-avâlî*
 - 17 *er-Rihle*
 - 18 *Risâle fi uşûli'l-ḥadîs*
 - 19 *Risâle fi marifeti ṭabakâti'l-ḥuffâz*
 - 20 *Risâle fi şalâti't-tesâbiḥ*
 - 21 *Risâle fi şerḥi'l-beyteyn fârisiyyeteyn*
Risâle fi taḥḳîki kavli'l-ḳutb Ebi'l-Hasen eş-Şâzelî fi'l-Ḥizbi'l-kebîr:
"ve leyse mine'l-kerem"
 - 22 *Risâle fi taḥḳîki lafzi'l-icâze*
 - 23 *Risâle fi's-şarf*
 - 24 *Şerḥü's-şadr fi şerḥi esmâi ehli'l-Bedr*
 - 25 *et-Taḥbîr fi'l-müselseli bi't-tekbîr*
 - 26 *Tefsîru sûreti Yûnus*
 - 27 *et-Teftîş fi ma'ne'd-dervîş*
 - 28 *Tuḥfetü'l-aḥbâb bi marifeti'l-elḳâb*
-

Tabloya göre çeşitli vesilelerle zikredilen eserlerinin sayısı 29'dur. Zebîdî'nin örneğin *Risâle fi ilmi'l-ḥadîs*, *Ḳalansüvetü't-Tâc*, *Tuḥfetü'l-aḥbâb* gibi eserlerin kaleme alınma zamanı, gerekçesi, kim vesilesiyle telifinin gündeme geldiği tarzındaki bilgiler ile yine onun *er-Rihle*¹¹⁰ ve *Risâle fi şalâti't-tesâbiḥ* gibi¹¹¹ bilinmeyen ve bu sebeple telifleri listesinde zikredilmeyen¹¹² bazı eserleri mu'cemi üzerinden elde edilebilir. Bir şahsın bilinmeyen teliflerine ışık

¹¹⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 177, 186 (no: 163, 174).

¹¹¹ Zebîdî, *Mu'cem*, 171 (no: 157).

¹¹² Mu'cem'den hareketle yapılan bir araştırmada *er-Rihle* zikredilirken tesbih namazıyla ilgili risalesinin kaydına rastlanmaz, bk. Reichmut, *The World of Murtada al-Zabidi*, 126 (eser no: 153).

tutan bu durum, başta ilmî biyografi olmak üzere dönemin telif hareketliliğine dair önemli bir veri sunmaktadır.

Satır aralarından başta kendi eserlerinin hikayesi olmak üzere kitap tedavülüne dair bazı bilgiler elde edilebilir. Örneğin *Elfiyyetü's-sened*'inin bölgeler arasında dağılımı ve söhrete kavuşması bazı öğrencilerinin bu eseri yazarak memleketine götürmesiyle mümkün olmuştur.¹¹³ *Tefsîru sûreti Yûnus*'un telif sebebinin ve sürecini "onun adına Yunus suresinin tefsirine başladım, 'Evlerinizi kible yapınız. (Yunus 87)' ayetine kadar geldim. Bu onunla yolculuk yaptığımız günlere denk geliyordu, eseri bitirmek ancak yıllar sonra nasip oldu" sözleriyle açıklamaktadır. O; *Tefsîru sûreti Yûnus*, *Hutbetü şerhu'l-ârif* ile *el-Münâşî ve Şifîn* adlı eserlerini Ebû Hâmid Ahmed b. İsa b. Abdussamed adına telif etmiştir.¹¹⁴ Diğer taraftan mu'cemde zikredilen bazı bilgiler dönemin az bilinen eserlerine ışık tutması yönüyle telif hareketliliğine katkı sağlamaktadır. Mesela üstadı Emîr es-San'ânî'nin (öl. 1182/1768) İbn Hacer'in *Nuḥbetü'l-fiker*'ini *Kaşabü's-sükker* adıyla nazmettiği kendisinin 1166'da bunun icazetini aldığı,¹¹⁵ diğer bir hocasının Aristo'nun on tümeli üzerine *Şerhu'l-maḳûlâtü'l-aşrisimli* bir kitabı olduğu¹¹⁶ ve Kazancızâde'nin ferâiz konusunda *en-Nu'maniyye* üzerine çok güzel bir şerhi bulunduğu şeklindeki bilgiler bu kapsamdadır. Bununla birlikte Zebîdî'nin bizzat Kâtib Çelebi'nin (öl. 1067/1657) *Keşfü'z-zünûn*'undan nakilde bulunduğunu bildirmesi¹¹⁷ ise mezkûr eser başta olmak üzere meşhur ve mütedavel kitaplarla alakalı önemli anekdotlardır. Ayrıca üstadın takrirlerini cem eden talebeler, böylelikle kitap telifine katıldıkları¹¹⁸ gibi bir kitaba ihtiyaç duyulduğunda önemli yerlerini ihtisar ederek kendine özel bir nüsha hazırlamak¹¹⁹ da eski dönemde telifin ne demek olduğunun ipuçlarını vermektedir.

9. Ders Mekânları

Mu'cemdeki verilerden hareketle Zebîdî'nin ders mekânları ve tarihleri elde edilebilir. Zebîdî'nin Şeyhûniyye (Şeyhu) Camii'ndeki *Şahîhü'l-Buḥârî* veya *İhyâ* gibi meşhur dersleri genel olarak bilinirken ders meclislerine dair mu'cemden elde edilen bilgiler, bunları birinci elden teyit fonksiyonu üstlenmektedir. Diğer taraftan müellifin sınırlı bir süre yaptığı veya özel olduğu için çok meşhur olmayan ders mekânları hatta tarihleri de mu'ceminden elde edilebilir.

Aşağıda alfabetik olarak zikredilecek ders mekânları, Zebîdî'nin bütün ders meclisleri ve tarihlerini kaydetme iddiasından öte mu'cem türü bir eserin ilmî biyografi oluşumuna katkısını göstermek üzere satır aralarındaki bilgi kırıntılarından hareketle derlenmiştir.

Tablo 7: Zebîdî'nin Ders Mekânları¹²⁰

Ders Mekânları	Tarihi
Bustânü'l-Ma'diniyye	1190

¹¹³ Zebîdî, *Mu'cem*, 91 (no: 46).

¹¹⁴ Zebîdî, *Mu'cem*, 103 (no: 58).

¹¹⁵ Zebîdî, *Mu'cem*, 659 (no: 600).

¹¹⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 224 (no: 219).

¹¹⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 545 (no: 480) [ve minhâ *Esmâü'l-kütüb ve'l-ulûm* li-Mustafa Halife, ve hüve kitâbün acîbün nakaltü minhâ eşyâ].

¹¹⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 130 (no: 95).

¹¹⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 144 (no: 115).

¹²⁰ Taksim işaretinin solu sayfa, sağ biyografi numarasını bildirmek üzere bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 63/28, 93-94/50, 211/204 [Câmiu Şeyhû]; 100/56 [Ev-Derbü'd-Delîl]; 120/84 [Câmiu Hayr Bey]; 207/197 [Ev-el-Cüderiyye'deki]; 217/212, 252/261 [Câmiu Muharrem Efendi]; 327/308 [Câmiu Ezher Meşhedü Rukayye]; 336/319 [Evi-Umûmî]; 338/324 [Cebertî'nin Bulak'taki Nile Kenarındaki Evi]; 338/324 [Makâmü/Meşhedü Ebî Mahmûd el-Hanefî]; 433/394 [Ev-Cezîratü Menheli Şeyha]; 524/465 [Bustânü'l-Ma'diniyye]; 533/476 [Süveykatü'l-Muzaffer'de bulunan Hanü's-Sâğa'da]; 543/479 [Ev-Lala sokağı]; 585/530 [Ev-Vekâletü Abduh'ta Kasrı-ş-Şevk'te].

Câmiu Hayr Bey	ty.
Câmiu Muharrem Efendi (İhyâ dersleri)	ty.
Câmiu Şeyhu (Sahîh-Emâlî)	1190, 1191, 1192, 1195
Câmiu'l-Ezher Meşhedü Rukayye	1200
Cezîratü Menheli Şeyha	1190
Derbü'd-Delîl	1190
el-Cûderiyye	1191
Ev (umûmî)	1194
Ev (Süveykatü'l-Muzaffer'de Hânü's-Sâğa içindeki oda)	1188
Ev (Lala sokağı)	1189
Ev (Vekâletü Abdüh'ta Kasrı'ş-Şevk'te)	ty.
Ev (Cebertî'nin Bulak'taki Nile bakan evi)	1189 sonrası
Makâmu/Meşhedü Ebî Mahmûd el-Hanefî (Şemâil-Emâlî)	1189, 1190

1188-1200 arasında aktif bir tedris faaliyeti yürüttüğü anlaşılan Zebîdî'nin Şeyhûniyye Camii'nde akdettiği *Şahîhü'l-Buḥârî* dersleri ve *Emâlî* meclisleri meşhurdur.¹²¹ O, bu tarz derslerle İbnü's-Salâh, İbn Hacer ve Süyûtî gibi zirve isimlerin ardından selef usûlü hadis imlâ meclisi kabul edilen emâlî tarzını yeniden başlattığını ifade etmiştir.¹²² Onun Hanefî Camii'nde şemâil dersleri ve Emâlî meclisleri¹²³ ile Muharrem Efendi Camii'nde *İhyâ* derslerinin yanı sıra kendi evi başta olmak üzere dönemin zenginleri, devlet ricali ve ulemânın evlerinde çeşitli vesilelerle dersler yaptığı anlaşılmaktadır.¹²⁴ Bu mekânları dikkate aldığımızda bu dönemde bile hadis derslerinin medrese benzeri sistematiği kurumlardan ziyade daha çok cami ve evler gibi gayr-i resmi mekânlarda özel okumalarla icra edildiği söylenebilir. Çünkü onun 8'i ev, 4'ü cami, 1'i meşhed/makam ve 1'i bostan olmak üzere 14 ders mekânının tamamı, medrese veya bu kapsamda sayılabilecek dârülhadîs, hankah ve ribât dışındaki gayr-i resmi mahallerdir. Nihayetinde hadis tarihinde ders mekanlarının zamana bağlı kullanımını/değişimini ortaya koymayı hedefleyen bu listeden hareketle onun Câmiu Hayr Bey gibi nispeten az bilinen camilerde de ders yaptığını söylenebilir. Ayrıca Zebîdî'nin yanı sıra irtibatla olduğu âlimler ile yakın talebelerinin ev mıntıklarının da elde edilebileceği bu tablo, o dönemde ulemanın aktif kullandığı bölgelere işaret etmesi bakımından şehir tarihine ışık tutma potansiyeli taşımaktadır.

10. Ders Eserleri

Ders mekânlarından sonra buralarda hangi eserleri okuttuğu sorusu önem kazanmaktadır. Hadis ve tasavvuf yönü ağır basan müellifin hangi eserleri okuttuğunu bilmek onun ilim dalı temayülünü olduğu kadar o alandaki eser tercihini de ortaya koyacaktır. Diğer taraftan bununla ilgili bir liste oluşturmak, Zebîdî'nin ilim hayatı boyunca rivayet hakkını elde ettiği çalışmaları yani bir anlamda onun fehresesini inşa denemesi sayılacak ve ilmî biyografisine ışık tutacaktır.

Zebîdî'nin okuttuğu eserler şu şekilde listelenebilir:

¹²¹ Şeyhûniyye Camii'ndeki Sahîh ve Emâlî ile Hanefî Camii'ndeki şemâil ve Emâlî dersleri vurgusu için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 338 (no: 324).

¹²² 1192'de Süyûtî'den sonra inkıtaya uğrayan Şeyhuniyye'deki dârülhadîs'i açarak hadis imlâ ettim" ifadesi için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 213 (no: 206).

¹²³ Zebîdî, *Mu'cem*, 212 (no: 206).

¹²⁴ Bazı ders mekânlarına işaret eden bir örnek için bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 217 (no: 212).

Tablo 8: Zebîdî'nin Derslerde Okuttuğu Eserler

	Ders Eseri
1	<i>Ahżâb</i>
2	<i>Câmiu's-şagîr</i>
3	<i>Cüz'ü İbn Şâhin</i>
4	<i>Cüz'ü yevmi arefe</i>
5	<i>Cüz'ü yevmi âşûrâ</i>
6	<i>Cüz'ü'n-Nîl</i>
7	<i>Delâilü'l-Ḥayrât</i>
8	<i>Dîvânü'l-Mütenebbî</i>
9	<i>Dürûsu Şeyhu</i>
10	<i>ed-Dürretü'l-muḍfe</i>
11	<i>Edebü'l-Kâtib li-İbn Kuteybe</i>
12	<i>Eḥadis min Şerḥi'l-İhyâ</i>
13	<i>Eḥâdîsü'l-cân</i>
14	<i>Eḥbârü's-şıbyân ve ḥıtânühüm</i>
15	<i>el-Avâlî el-merviyye an Ahmed</i>
16	<i>el-Erbâin et-Tüsâiyye li-İzz b. Cemâa</i>
17	<i>el-Erbaûn el-Büldâniyye li-İbn Asâkir</i>
18	<i>el-Erbaûn el-Büldâniyye li-Sileff</i>
19	<i>el-Erbaûn et-Tüsâiyye li-İbn Dakîkü'l-İd</i>
20	<i>el-Erbaûn Neveviyye</i>
21	<i>el-Faşîh li Saleb</i>
22	<i>el-Ḥal'ıyyât</i>
23	<i>el-Maḥâidü'l-ındiyye fi'l-meşâhidi'n-naḫşibendiyye</i>
24	<i>el-Meşâbîḥ</i>
25	<i>el-Mu'cemü't-Ṭaberânî</i>
26	<i>el-Müntekâ mine'l-mieteyn li-Şâbûnî</i>
27	<i>Emâlî (Emâlî's-Şeyhuniyye ve Emâlî'l-Ḥanefiyye)</i>
28	<i>eş-Şerḥ alâ Ḥizbi'l-kebîr</i>
29	<i>es-Sünenü'l-kübrâ (Beyhakî)</i>
30	<i>Evâilü Kütüb-i Sitte</i>
31	<i>Evâilü Kütüb-i Sitte ve Muvattâ</i>
32	<i>Fıkhü'l-lüğa li Seâlibî</i>
33	<i>Ḥadîsân min avâlî merviyati'z-Zebîdî</i>
34	<i>Ḥadîsü innemel a'mal</i>

- 35 *Hilye li-Ebî Nuaym*
- 36 *Hizbü's-seyfi*
- 37 *İhyâ*
- 38 *İs'âfü'l-eşrâf*
- 39 *Kaşîdetü'l-Endelüs*
- 40 *Kâşif Zehebî*
- 41 *Kitâbü'l-mütefeccîn*
- 42 *Maḳâmatü'l-Ḥarîriyye*
- 43 *Mevâhib li'l-Ḳastallânî*
- 44 *Mişkâtü'l-Meşâbîḥ*
- 45 *Mu'cem li li İbni'l-Maḳḳarî*
- 46 *Mu'cemü'l-evsaṭ*
- 47 *Mu'cemü'l-kebir li Ṭaberânî*
- 48 *Mu'cemü's-şagîr*
- 49 *Muḳaddimetü şerḥi'l-İhyâ*
- 50 *Müselsel bi-duau'l-ferac*
- 51 *Müselsel bi-kırâati Fâtiha*
- 52 *Müselsel bi'l-ceyb*
- 53 *Müselsel bi'l-Esvedeyn*
- 54 *Müselsel bi'l-evveliyye*
- 55 *Müselsel bi'l-îd*
- 56 *Müselsel bi'l-ilbâs*
- 57 *Müselsel bi'l-ḳasem*
- 58 *Müselsel bi'l-meḥabbe*
- 59 *Müselsel bi'l-Muḥammediyyîn*
- 60 *Müselsel bi'l-müşâbeke*
- 61 *Müselsel bi's-sübḥa*
- 62 *Müselsel bi't-taḥkîm*
- 63 *Müselsel muşafaḥa*
- 64 *Müselselât*
- 65 *Müselselâtü İbn Aḳîle*
- 66 *Müselselü ḥadisî "Selmânü minnâ âli beyt"*
- 67 *Müsnedü Ebî Ḥanîfe*
- 68 *Resâil fi's-şarf*
- 69 *Risâletü'l-Ḳuşeyriyye*
- 70 *Risâletü's-şuḡrâ ala's-şarf*

- 71 *Rüşdü'l-ğulâm li İbni'l-Maħled*
- 72 *Şaħîhü'l-Buħârî*
- 73 *Şaħîhu Müslim*
- 74 *eş-Şemâil*
- 75 *Şerħu Elfiyyeti'l-muštalaħ li-Kâdî Zekerıyya*
- 76 *Şerħu meyyâreti'l-kebîr alâ manzûmeti İbn Âşûr*
- 77 *Şerħü'l-Ezheriyye*
- 78 *Şerħü'l-Katr*
- 79 *Şerħu'n-Nuħbe*
- 80 *eş-Şifâ li-Kâdî İyâz*
- 81 *Şi'rü'l-Kırâtî*
- 82 *Şuabu'l-imân*
- 83 *Sülâsiyyatü İbn Mâce*
- 84 *Sülâsiyyatü'd-Dârimî*
- 85 *Sülâsiyyatü'l-Buħârî*
- 86 *Sünenü'ş-Şâfî*
- 87 *Tefsîrü Hâzin*
- 88 *Uķûdü'l-cevâhiri'l-münîfe*
- 89 *Umdetü'l-aħkâm*

Yukarıdaki tabloda her ne kadar 89 telif listelense de okutulan eserler bunlarla sınırlı değildir.¹²⁵ Bu listede *Câmiu's-şagîr* ve *Şaħîhıyn*'in yanında erbaûn ve müselsel türleriyle hadis ilmine dair eserlerin açık ara önde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte o, *Edebü'l-kâtib* gibi Arap dili ve edebiyatı, *Tefsîru Hâzin* tarzında tefsir, *Umdetü'l-aħkâm* benzeri fıkıh ve *Risâletü'l-ķuşeyriyye* misali tasavvufa dair çeşitli eserler okutmuştur. Bu durum onu çok yönlü ilmi kişiliğine dair fikir verirken dönemin bir alanda ihtisaslaşmadan ziyade farklı alanları mezceden ilim anlayışı ve meclislerinde okutulan eserlerle alakalı da ipuçları sunmaktadır.

Okutulan kitaplara işaret edilirken ders katılımcıları, yöntemi ve ders vaktine de atıflar yapılmaktadır. Örneğin Hüseyin b. Süleyman er-Reşîdî'nin el-Cüderiyye'deki evinde yapılan derse Haşim el-Hanbelî, amcasının oğlu Seyyid İbrahim, Muhammed Ebü'l-Ferec el-Halîlî, İbrahim en-Nehhâs ve Muhammed b. İbrahim el-Hasenî'nin katıldığı bilgisi paylaşılmıştır.¹²⁶ Benzer şekilde Hüseyin b. Süleyman er-Reşîdî'nin *Şaħîhü'l-Buħârî*'yi Zebîdî'nin evinde dirâyet yöntemiyle okuduğu¹²⁷ ve evde yapılan derslerin ise gündüzün iki vaktinde muhtemelen sabah ve ikindiden sonra icra edildiği belirtilmiştir.¹²⁸ Diğer taraftan ilim adamına mülâzemet, okutulan dersler ve kitaplar, kendisinden okudukları ve yazdıkları ile derslere katılımı gibi

¹²⁵ Bir biyografide Şaħîhu'l-Buħârî, Sülâsiyyatü'l-Buħârî, Dârimî ve el-Maķâmâtü'l-Harîriyye gibi okunan bazı meşhur eserler sıralandıktan sonra aslında kendisine kıraat edilen kitapların bunlarla sınırlanmayacak kadar çok olduğu ifade edilmiştir, bk. Zebîdî, *Mu'cem*, 533 (no: 476) [...ve gayrû zâlike mimmâ lâ yedhulü tahte'z-zabti li-kesratihî].

¹²⁶ Zebîdî, *Mu'cem*, 207 (no: 197).

¹²⁷ Zebîdî, *Mu'cem*, 206 (no: 197).

¹²⁸ Zebîdî, *Mu'cem*, 252 (no: 261).

1226 | Ahmet Eşer. İlmî Biyografi Kaynağı Olarak Murtaẓa ez-Zebîdî'nin el-Mu'cemül...

İlim kültür tarihine dair bazı bilgiler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Mesela Hüseyin b. Abdurrahman; Buhârî ve Müslim başta olmak üzere meşhur kitapların ilk rivayetlerini kendisine okumuş, diğer talebelerin okudukları birçok eseri ona sema etmiş ve Şeyhûniyye ve Hanefiyye Camilerindeki Emâlî meclislerini de kayda geçirmiştir. Zebîdî'den pek çok eser semâ eden ve aynı zamanda tıbâk kayıtları da tutan bu şahıs, Süyûtî'den sonra Şeyhuniyye'de hadis imlâ eden Zebîdî'nin meclislerindeki müstemliler arasındadır ve hadis ilminin hemen her alanında kısa sürede ilerlemiştir.¹²⁹ Bununla birlikte Zebîdî'nin *Şerhu'l-Kâmûs'u* (*Tâcü'l-'arûs*) hazırladığını gördükten sonra kendisine meşhur bir mahalde ilim meclisi akdetme izni veren de yine bu şahıstır.¹³⁰

Sonuç

Zebîdî'nin mu'ceminin ele aldığı biyografilerin, farklı ihtisas ve meslek sahipleri bakımından çeşitliliği dikkat çekicidir. Öncelikle bir âlim olarak ilim ortak paydasında buluşulan hoca, talebe ve muasırların incelendiği bu eserdeki mezkûr şahıslar; sûfî, tüccar, kâtib hatta kapıcı ve hademe gibi farklı vazifeler üstlenmişlerdir. Kendileriyle ilim ve ahlâk veya diğer bir ifadeyle iyilik zemininde buluşulmasından kaynaklanan söz konusu çeşitlilik, ilgili eserin standart mu'cem yazımının ötesine geçerek gerek müellifinin biyografisi gerekse dönemin sosyal tarihine dair zengin bilgiler taşıyan bir kaynağa dönüşmesini sağlamıştır.

Zebîdî'nin başlıca muhatapları; memleketi Hindistan'dan ayrıldıktan sonra Yemen ve Hicaz'a gerçekleştirdiği rihlelerin yanı sıra Mısır'da ikamet ettiği yıllarda tanıştığı üstadları ile ilim yolculuğu esnasında yine bu coğrafyalarda dostluk geliştirdiği arkadaşlarıdır. Hac yolculuğu vesilesiyle Mısır'a uğrayan veya özel olarak Zebîdî'ye ders okumak üzere gelen ya da istid'âyâ icazet talep eden öğrenciler de bu grupta zikredilebilir. Bu bağlamda rihle-ilm irtibatının en önemli delili; mucemin yaklaşık 2/3'ünü uzun yıllar ikamet ettiği Mısır (282) veya seyahatlerinde uğradığı Yemen ve Hicaz (75), Bilâd-ı Şam (40) ve Filistin'e (36) nisbetle kaydedilen 433 biyografinin oluşturmasıdır.

Rihle tarihlerini dikkate aldığımızda 1161'de Süvert'ten (Hindistan) başlayan seyahatlerinin Mısır ve civarında 1190lı yıllara kadar devam etmesinden hareketle onun aktif ilmî hayatının bu yıllara tekabül ettiği söylenebilir. Bu durum Zebîdî'nin ahir ömründe *İhyâ* şerhinin tamamlanması için veya hanımının vefatı münasebetiyle inzivaya çekildiği ifade edilen 1195-1196 yıllarıyla da uyumlu olup genel biyografisindeki mezkûr uzletini teyid eder mahiyettedir.

Mu'cemin sonraki çalışmalara katkısı sadedinde yukarıda *Mu'cemin Kaynakları* başlığında işaret edildiği üzere tarihçi Cebertî, *'Acâibü'l-âsâ'*'daki birçok biyografiyi Zebîdî'nin mu'ceminden hareketle kaleme almıştır. Zebîdî'nin ise *el-Le'tâifü'n-nûriyye* isimli bernâme ve daha önce telif edilen bazı sebetlerden nakilde bulunması bunları kaynak olarak kullandığını göstermektedir. Buradan hareketle mu'cem türü eserlerin; sonrasındaki tarih ve diğer mu'cem-fehrese tarzı kitaplar başta olmak üzere tabakât-terâcim literatürüne katkıda bulunduğu söylenebilir.

Zebîdî'nin okuttuğu cüz, müsselsel, mu'cem türü eserlerden avâlîyye sahihten sünene kadar geniş yelpazeye sahip hadis kitâbiyatı başta olmak üzere dil, fıkıh ve tefsir gibi farklı disiplinlere ait eserlerden hareketle onun islâmî ilimlerin hemen her sahasında behresi olduğu söylenebilir. Bunların tedrisatının özellikle cami ve ev gibi gayr-i resmi mekânlarda devam etmesi ise icazet esaslı klasik eğitimin hoca üzerinden şifahen yapıldığını göstermektedir.

Mu'cemin satır aralarındaki bilgi notlarından yola çıkarak *Şahîhü'l-Buhârî* okuttuğu ve *Emâlî* meclisleri akdettiği Şeyhûniyye, *Şemâih*n yanı sıra *Emâlî* yazdırdığı Hanefî ve *İhyâ* dersleri verdiği Muharrem Efendi Camileri başta olmak üzere cami ve mecidlerin yanı sıra ulema, ümera ve zenginlerin evlerinde de ilim meclislerinin kurulduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁹ Zebîdî, *Mu'cem*, 212-213 (no: 206).

¹³⁰ Zebîdî, *Mu'cem*, 212 (no: 206).

Zebīdī'nin bu meclislerde okuttuğu eser listesinden hareketle, onun çoğunluğu hadis olmak üzere Arap dili, fıkıh, tefsir gibi İslâmî ilimlerin diğer branşlarında da behresi olan bir ilim adamı olduğu söylenebilir. Zebīdī'nin *er-Rihle* ve *Risāle fī şalâti't-tesâbiḥ* gibi bilinmeyen veya *İthâfî sâdeti'l-müttaḳîn* (*Şerḥü'l-İhyâ*) ve *Tâcü'l-'arûs* gibi meşhur eserlerinin adları başta olmak üzere biyografi sahiplerinin teliflerinin isimlerini hatta telif sebebi ve muhtevalarına dair kısa bilgi kesitleri sunan mu'cem, dönemin telif hareketliliğinin arka planını ortaya koymaktadır.

Neticede mu'cemler, ilmî veya günümüzdeki ifadesiyle entelektüel bir biyografi kaynağı olarak satır aralarında müellifine dair oldukça zengin bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler; biyografi sahibi hoca ve muhataplarının kimlikleri, kökenleri, görüşme ve vefat tarihleri, bunlarla dostlukları ve irtibat vasıtaları ile kendisinin ilim yolculukları gibi sözlü ve yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Diğer taraftan mezkûr çalışma; yukarıda ifade edildiği üzere bir âlimin talebeyken okuduğu ve hocayken okuttuğu eserler, kendisi ve hal tercümesi zikredilen şahısların telifleri ile ders mekânları ve tarihleri, dönemin telif hareketi ve ilim meclislerine dair önemli veriler sunmaktadır. Hatta bu yazın üzerinden o dönemde ilim çevrelerinde ezberlenen bazı eserler, kitapların tam isimleri, tanınmayan bir âlim veya bilinmeyen kitap gibi telifine dair bilgiler de elde edilebilir. Son olarak mezkûr malzemelerden hareketle yapılacak farklı taramalar sonucunda Zebīdī'nin Mu'ceminin Fihristini oluşturmak da mümkün hatta eserden tam olarak ve kolayca istifade için gereklidir.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si". *Milel ve Nihal* 12/1 (2015), 35-54. <https://doi.org/10.17131/milelnihal.19467>
- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan. *Târîhu acâibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1978.
- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan. *Acâibü'l-âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr*. thk. Shmuel Moreh. 4 cilt, Kudüs: Câmîatü'l-İbriyye, 2013.
- CSIC, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. "La riħla de los ulemas andalusíes". Erişim 28.05.2021. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_riħla.php
- Çoban, Fatma Büşra. *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri* (Hicrî ilk dört asır). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Davidson, Garrett A. *Carrying on the Tradition: A Social and Intellectual History of Hadith Transmission across a Thousand Years*. Boston: Brill, 2020. <https://doi.org/10.1163/9789004386938>
- Dejognat, Yann. *Le Voyage d'Occident et d'Orient des lettrés d'al-Andalus. Genèse et affirmation d'une culture du voyage (XIe-XIIIe siècle)*. Paris 1 Panthéon: Sorbonne Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010. <https://doi.org/10.4000/mcv.4198>
- Durmuş, İsmail. "Muhammed Murtazâ Zebîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/168-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ehvânî, Abdülazîz. "Kütübü berâmici'l-ulemâ fi'l-Endelüs". *Mecelletü Mahedi Mahtûtât'l-Arabîyye* 1/1 (1955), 91-120.
- Ehvânî, Abdülazîz. "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmeclerine Dair Kitaplar". trc. Mehmet Sait Toprak. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2004), 201-236.
- Eren, Mehmet. "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyeha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 19-28.
- Görmez, Mehmet. "Taberânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Mu'cem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Fehrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/297-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât mu'cemül-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-müselâhât*. thk. İhsan Abbas. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- Koçak, A. Yaşar. "el-Murteđâ ez-Zebîdî. Tâcu'l-'Arûs Müellifi". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/6 (2002), 101-114.
- Mar'aşlı, Yûsuf Abdurrahman. *Mu'cemül-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*. 4 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2002.
- Palabıyık, Abdülkadir. "Taberânî ve el-Mu'cemü's-sağîr Adlı Eseri". *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 199-203.
- Plaza, Juan Manuel Vizcaino. *La Fährasa de Ibn Jayr*. Madrid: CSIC, 2002.
- Reichmuth, Stefan. "Murteđâ az-Zabîdî (d. 1791) in Biographical and Autobiographical Accounts. Glimpses of Islamic Scholarship in the 18th Century". *Die Welt Des Islams* 39/1 (1999), 64-102. <https://doi.org/10.1163/1570060991648923>
- Reichmuth, Stefan. *The World of Murtada al-Zabidi (1732-91), Life, Networks and Writings*. Cambridge: Gibb Memorial Trust, 2009.
- Reichmuth, Stefan. "Murtađâ al-Zabîdî and His Role in 18th Century Sufisme". *Le soufisme à l'époque ottomane XVIe-XVIIIe siècle*. ed. Rachida Chih-Catherine Mayeur-Jaouen. 383-406. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2010. 383-406.
- Reynolds, Dwight F. (ed.). *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition*. Londra: Berkeley-Los Angeles: California Üniversitesi Yayınları, 2001.

- Shmuel Moreh. "Reputed Autographs of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Related Problems". *BSOAS* 28 (1965), 524-540. <https://doi.org/10.1017/s0041977x00071433>
- Şabân Abdülaziz Halife. *Fehârisü's-şuyûh inde ulemâ'l-müslimîn*. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2010.
- Taşkın, Mahmut. *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî'nin el-Mu'cemü's-sağîr'i*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Witkam, Jan Just. "The Human Element Between Text and Reader-The İjaza in Arabic Manuscripts". *The Codicology of Islamic Manuscripts*. ed. Yasin Dutton. 123-136. London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 1995. <https://doi.org/10.4324/9781315256955-8>
- Yıldırım, Suat. "Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî (Hayatı ve Eserleri)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1986), 21-52.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *el-Mu'cemü'l-muhtaş*. thk. Nizâm Muhammed Sâlih Yakûbî-Muhammed b. Nâsır el-Acemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.